

Kuti Csongor

IGAZSÁGOSSÁG ÉS RESTITÚCIÓ

Jelen dolgozat a posztkommunista restitúciós megoldások igazságosságát elemzi, a következő országokra összpontosítva: a Balti államok, Lengyelország, Németország, Csehország, Szlovákia, Magyarország valamint Románia.

Raz érveléséből kiindulva, miszerint az igazságosság a jogállamiságtól megkülönböztethető ideál¹, ugyanakkor Radbruch nézőpontját is elfogadva e két ideál közötti kapcsolatról mely a legalitás e alapvető alkotóelemének antinómiájáról beszél², az írás első része arról értekezik, hogy az említett ellentét az átmeneti időszakokban a legmarkánsabb és a legnehezebben kezelhető. A második rész a jogállamiságnak a tranzícióban játszott szerepét boncolgatja, míg a harmadik rész azokra a megfontolásokra és célokra koncentrálna, melyeket az átmeneti kormányok a tulajdon újraelosztásához fűztek. A következő két rész a társadalmi igazságosság fő formáinak rövid ismertetését, valamint a különböző restitúciós politikák bemutatását tűzte ki céljául.

A hatodik rész a két alapvető igazságosság dilemmát ismerteti, melyet az átmeneti időszak restitúciós programjainak meg kell válaszolnuk: miért kell a tulajdonukban sérelmet szenvedetteket kárpótolni, és miért részesülnek előnyben a volt tulajdonosok a többi, a múlt rendszerben más természetű sérelmeket elszenvedett egyénnel szemben? Az első kérdésre válaszolva, az elemzés arra a következtetésre jut, hogy sem a nemzetközi jog, sem az igazságosság általános elvei, de még az egyes alkotmányok sem fogalmazzak meg általános érvénnyel

egy restitúcióhoz való jogot. Ennek ellenére, bizonyos esetekben melyek inkább képeznek kivételt, mintsem szabályt, melyekben a tulajdonelvonásoknak illegális karaktere volt, vagy az állam nem váltotta be a kárpótlásra tett ígéretét, nyomós érvek léteznek egy ilyen jog létezésének elismerésére. Ebből kifolyólag, a második kérdés megválaszolása során azokat a lehetséges érveket sorakoztatom fel, amelyek igazolhatják az egykori tulajdon visszaállítását.

Am a három lehetséges érv: meglévő jogok elismerése és védelme, múltbéli sérelem illetve politikai üldöztetés nem nyújtanak kielégítő magyarázatot arra, hogy miért élveznek elsőbbséget a volt tulajdonosok más sérelmet szenvedettekkel szemben. A fentiek alapján a hetedik rész azzal a következtetéssel zár, hogy az átmeneti restitúciós programoknak hangsúlyozottan distributív jellege volt, ami, figyelembe véve a tényt, hogy az osztó igazságosság a formális racionalitás esküdt ellensége, komoly veszélyt jelent a jogállamiság eszméjére nézve.

a.) Igazságosság és Jogállamiság

Igen nehéz feladat az igazságosságról írni, hiszen a létező igazságosság-értelmezések közül egyik sem tekinthető az uralkodó paradigmának. Arisztotelész erkölcsi megközelítésétől³ Rawls sajátos ideáljáig, amely a valóság mércéjéül szolgálna⁴, e fogalom sokféle jelentés hordozója. Ezen elméleti problémák ellenére, az igazságosság és a jogállamiság a jog számára kötelezően

- 1 Raz, Joseph: Rule of Law and Its Virtue, in: Cunningham (ed.): Liberty and the Rule of Law, Texas A&M Univ. Press, 1979, 4 o.
- 2 Radbruch, Gustav in: Varga, Csaba: Law and philosophy: selected papers in legal theory
- 3 Arisztotelész: Politika, (Oxford, Clarendon Press, 1957), a törvénytisztelő embert „igazságosnak”, a törvénytiszteletet pedig „igazságtalannak” nevezi.
- 4 Rawls : A theory of Justice (Harvard Univ. Press, 1999, p.3) minden „igazságtalan” törvény és intézmény módosítását vagy eltörlését javasolta

megvalósítandó ideálok legfontosabbikái közé tartoznak. Az igazságosságot klasszikusan dinamikus, néha éppen egymással ellenkező értelmezésekre lehetőséget adó fogalomként írják le, míg a jogállamiság a rendszeresség, általánosság és kiszámíthatóság megtestesítője, passzivitást, konzisztenciát sugárzó értékek hordozója.

Raz szerint a jogállamiság egy politikai ideál, egy azon erények közül, melyekkel egy jogrend rendelkezhet, ám nem összetévesztendő a demokráciával, az igazságossággal, az egyenlőséggel, az emberi jogokkal vagy a méltósággal.⁵ A jogállamiságtól nem várható el, hogy oly igazságos eredményeket produkáljon, mint például az emberi jogok. E célokat a jogállamiság fogalmától különállóaknak kell tekinteni. Szélsőséges megfogalmazásban ez a gondolatmenet akár úgy is értelmezhető, hogy egy végletekig igazságtalan rendszer is jobban megfelelhethet a jogállamiság követelményeinek, mint egy nagymúltú demokrácia.⁶

A kommunista jogelméletben a törvénynek csupán instrumentális értéket tulajdonítottak⁷, így például a Lengyel Legfelsőbb Bíróság egy '50-es évek végén született határozatában kijelentette, hogy az igazságtalan törvényes előírások is mindaddig kötelező érvényűnek tekintendők, amíg a törvényhozó hatályon kívül nem helyezi őket.⁸ Scalia bírá, az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának tagja, egy a Harvardon tartott elődása alkalmával úgy parafrázálta a jogállamiságot („rule of law”), mint a szabályok szabályát („law of rules”, lefordíthatatlan szójáték), hangot adva álláspontjának, mely szerint a rendszeresség és előreláthatóság előbbre valók, mint az igazságosság: néha „még egy rossz szabály is jobb, mint a szabályok teljes hiánya.”⁹

Michael Neumann pedig, egyeidejűleg bírálván Rawls és Raz álláspontját, azzal vádolja őket, hogy bizonyos erkölcsi töltetet rejtenek első ránézésre formális megközelítésükbe – ami Rawlsnál az eljárásbeli tisztesség, Raznál pedig a korrektség formáját ölti – így mindketten egy olyan rendszer apologétái, amely nem csupán irányítja, hanem a jogilag helyes irányba tereli az egyén magatartását.¹⁰ Némileg Scalia bírá álláspontjára emlékeztetve, Neumann azt vallja, hogy „tudjuk, az élet nem tisztességes és ennek megfelelően tervezzük életünket... egyáltalán nem számít, hogy ez a tisztességtelenség a tárgyalóteremben, vagy annak falain kívül található, mindaddig, amíg előrelátható.”¹¹

Az előbbiekkal homlokegyenest ellenkező megközelítés is fellelhető az elméletben, és a kétféle konfliktusa a második világháború utáni náci perek kapcsán éleződött ki, amikor is a híres Fuller-Hart vita került a tudósok figyelmének középpontjába.¹² Az említett perekből kiindulva, a két gondolkodó alapvetően eltérő következtetésekre jutott. Míg Hart úgy vélte, a jogállamiság tiszteletben tartása megköveteli az előző (náci) rendszerben hozott törvények érvényességének elismerését, Fuller úgy látta, a jogállamiság megvalósítása egyben a múlttal való szakítást is jelenti. A (nyugat)német bíróságok úgy bűjtak ki a fenti paradoxonból, hogy az esetek „súlyos” voltára vonatkozva, az erkölcsi jog elsőbbségét hangoztatták a formalista felfogással szemben, így tehát eltekinthettek a korábbi törvények alkalmazásától.¹³ Később Fuller finomított az elméletén, és egy benső moralitást vélt felfedezni a jogban.¹⁴ Bizonyos fokig csatlakozik e morálizáló trendhez Laurence Tribe figyelmeztetése,

5 Raz, idem

6 idem, 4 o.

7 Megjegyzendő, hogy a kommunista jogelmélet nem különösebben lelkesedett a jogállamiság elvéért. A Szovjet Jogi Szótár például a következő meghatározását tartalmazta: „A burzsoá jogelmélet tudományellenes eszméje, amely a burzsoá kormányt az önkényességtől teljesen mentesnek, jog és törvényesség által meghatározottnak ábrázolja ... sok országban a burzsoázia még napjainkban is, demagóg módon, a saját osztályérdekei érvényesítésére használja fel a jogállamiság doktrínáját, egy különösen reakciós értelmet tulajdonítva neki, mely által ártalmas illúziókat kelt a tömegekben, leplezendő a kortárs burzsoá állam és jog imperialista természetét.”

8 Orz SN, 13.06.1959, OSPIKA 1960/45, lásd még: Morawski, Lech: Positivist or Non-Positivist Rule of Law?, in Krygier & Czarnota (szerk.): *The Rule of Law After Communism*, Dartmouth: Ashgate, 1999, 44 o.

9 Scalia, Antonin: *The Rule of Law as a Law of Rules*. Oliver Wendell Holmes Bicentennial Lecture, Harvard Law School, 1989, 56 U. Chi. L. Rev. 1175-81

10 Neumann, Michael: *The rule of law: politicizing ethics*, Burlington: Ashgate, 2002, 1-20 o.

11 idem, 45 o.

12 Hart, H.L.A.: *Positivism and the Separation of Law and Morals*, in *Harvard L. Rev.* 71 (1958): 593; és Fuller, Lon L.: *Positivism and Fidelity to Law – A Replay to Professor Hart*, in *Harvard L. Rev.* 71 (1958):

13 Teitel, Ruti G.: *Transitional Justice*, Oxford University Press, 2000, 13 o.

14 Fuller, Lon L.: *The Morality of Law*, Yale Univ. Press, 1969

mely szerint „végzetes tévedés azt gondolni, hogy a mi törvényeinket körzövel és vonalzóval, megértés és részvét nélkül szerkesztenék.”¹⁵

A fenti két megközelítést Fletcher a jogállamiság két változataként ábrázolja: a „szerény” variáns a formalista felfogásnak felelne meg, míg a „fennkölt” ideál igazságosság-ismérveket is tartalmazna.¹⁶ Egy talán szabatosabb megfogalmazásban Geral Neumann három jogállamiság-felfogást kategorizál: pozitivistá (a törvény feltétlen tisztelete, lásd a Lengyel Legfelsőbb Bíróság álláspontját), ügyrendi vagy formális (legálisan jó törvény uralma) és anyagi (a morális jó törvény uralma).¹⁷ Tremblay pedig valószínűleg az egyik legradikálisabb elmélet képviselője, mely az anyagi igazságosság és a formális racionalitás kibékíthetetlen ellentétét próbálja feloldani a jogállamiság, mint igazságosság elméletével. Érvelését három fő princípiumra építi: a törvény formális és anyagi igazságosságára valamint annak méltatlan voltára. Véleménye szerint az általa kidolgozott elmélet lehetővé teszi a nem logikai alapú elemek (intuíció, érzélem stb., melyek Tribenál is feltűnnek) bevonását a bírósági döntéshozatalba, ugyanakkor megköveteli, hogy alkalmazásuk racionálisan indokolt legyen.¹⁸

Függetlenül attól, hogy melyik fent említett elmélet találtatik elfogadhatónak, nyilvánvaló a feszültség, ami az igazságosság és a jogállamiság fogalma között feszül. Gustav Radbruch úgy írja le az igazságosság, a jogállamiság (és célszerűség) viszonyát, mint a legalitás nélkülözhetetlen elemei között feszülő ellentmondások láncolatát.¹⁹ Bár meglehet, ezek az ellentmondások nem feloldhatatlanok: a bírósági határozatok véglegessége igazságos és igazságtalan eredményeknek egyaránt kedvezhet, az elévülés intézménye igazságtalan (törvénytelen) cselekedetek elkövetői számára jelentheti a menekvést, míg a tisztességes eljárás követelményét még a legelvetemültebb bűnözők esetében is be kell tartani.²⁰

Létezhetnek azonban olyan különleges helyzetek, különösen a rendszerváltások alkalmával, amikor a fenti ellentmondások igen nehezen enyhíthetők. Ilyen feloldási kísérletként értelmezhető Teitel elmélete, amely szerint átmeneti időszakokban a jog szerepe maga is átmeneti, és nem alapvető. A tranzíciós jogelmélet és gyakorlat feladata, hogy áthidalja a konvencionális legalitás és a radikális átalakulás közötti szakadékot. Az, hogy mely értékek kapnak nagyobb súlyt e folyamat során, vélekedik Teitel, végső soron az adott történelmi és politikai örökségek függvénye.²¹ Ez utóbbi két fontos tényezőhöz a létrejövő új elit gazdasági és politikai érdekei is hozzáadhatók, még akkor is, ha ezek bizonyos fokig az előző rendszer függvényei.

Azonban mindennél talán fontosabb kidomborítani, hogy míg a fenti tényezők meghatározhatják az átmenet uralkodó értékeit, a választás helyességének mércéje a preferált értéknek a kitűzött célok megvalósításában tanúsított hatékonysága. Más szóval, ha a kitűzött cél a radikális átalakulás, és ez az igazságosság nevében kerül végrehajtásra, a folyamat végeredményének is bizonyíthatóan igazságosnak kell lennie, különben a fennkölt eszmék csak az önkényesség rejtekéül szolgálnának. A továbbiakban az a érvelés kerül kifejtésre, mely szerint a posztkommunista restitúciós programok legalább két szempontból adóssok maradnak az előbbi követelmény megvalósításával. Egyrészt, nem bizonyítható egy olyan kétségbevonhatatlan érv létezése, amely igazolhatná a múltbéli tulajdonmegvonások által okozott sérelmek orvoslásának kötelező voltát. Másrészt, az sem bizonyítható kielégítő módon, hogy egyéb sérelmekkel összehasonlítva, a tulajdonnal kapcsolatos igazságtalanságok miért élveznek kivételes státuszt a kártalanítás során.

Mivel a restitúciós megoldások reparatív jellege nem egyértelműen fenntartható, ráadásul a vizsgált országok többségében, ahogyan ez a

15 Tribe, Laurence H.: Revisiting the Rule of Law, 64 N.Y.U. L. Rev. 726 (1989)

16 Fletcher, George: Basic Concepts of Legal Thought, quoted by Rose, Jonathan in: The Rule of Law in the Western World: An Overview, Journal of Social Philosophy, vol. 35 No. 4, 2004, 457-470 o.

17 Neumann, Gerald L.: The U.S. Constitutional Conception of the Rule of Law and the Rechtsstaatsprinzip of the Grundgesetz, Columbia Law School, Public Law and Legal Theory Working Paper Group, Paper no. 5, 1999, megtalálható a világhálón az URL: http://papers.ssrn.com/paper.taf?abstract_ud=195368 címen

18 Tremblay, Luc B.: The Rule of Law, Justice, and Interpretation, McGill-Queen's Univ. Press, 1997, 165-183 o.

19 Radbruch, idem

20 Szigeti P., Takács P., idem, 276-277 o.

21 Teitel, idem, 215 o.

későbbiek folyamán kiderül, a kártalanítást szándékosan összekapcsolták a strukturális reformmal, a közép-kelet-európai restitúció kevert, osztó-jóvátevő jelleget ölt. Ebben az összefüggésben a jogállamiság számára a rossz hírt, Hayek megfogalmazásával élve az jelenti, hogy „bármely, az osztó igazságosság ideálját céljául tűző politika a jogállam romba döntéséhez kell vezessen.”²²

b.) A kontextus

A közép-kelet-európai átmenet zavaros éveiről értekezve, Preuss megjegyzi, hogy „a jogállamiság elvét időről időre felidéztek az 1989-es forradalmak során, és néha még a forradalmárok politikai cseledeiteik vezérmotívumának is deklarálták.”²³ E sajtóságságos összefüggésben felvetődik, mi lehet a jogállamiság kifejezés valós értelme: a törvényes jogok tiszteletben tartása, függetlenül azok erkölcsi, politikai vagy gazdasági létjogosultságától? A visszaható érvényesség, ezáltal a korábban megszerzett jogok elvonásának (legalábbis kárpótlás nélküli elvonásának) tilalma? Vagy csak egyszerűen a bárminemű változás törvényes véghezvitelének követelménye?²⁴

A megfogalmazható válaszok egyik radikális változata Elstertől származik, aki szerint „a tranzíciós igazságosságot gyakorta a jogállamiságtól való határozott eltávolodás jellemzi. Az alaposság vágya felülírja az igazságosság vágyát, noha a politikai szereplők sokszor megpróbálják egymással kompatibilisnek feltüntetni őket...”²⁵

Teitel egy teljesen más megközelítésben úgy látja, hogy politikai felfordulások idején a jogállamiság az igazságosság-felfogásban történő normatív változás közvetítője.²⁶ Természetjogászok számára, érvel Teitel, az előző rendszer immoralitása jelenti az újrakezdés szükségességét, mivel a jogállamot a megörökölt jogrendtől eltérő alapokra kell állítani.²⁷ Ennek megfelelően, ha a jognak képesnek kell lennie befolyásolni az egyén viselkedését, a múltbéli önkényességet, ami gyakran egyenlőtlen jogalkotásban, és igazságtalan eredményekben mutatkozott meg, fel kell számolni: nem lehet immorális alapokra jogállamot építeni. A gondolkodók tehát a társadalom egészére jellemző, az élet számos területében megmutatkozó igazságtalanságról beszélnek, igazságtalanságról, melyet fel kellett számolni.²⁸

A restitúciót ugyanakkor „nemzeti újjászületésként”, „erkölcsi megtisztulásként”²⁹, történelmi igazságtételként³⁰, vagy éppenséggel az új rendszer igazolásaként parafrázták.³¹ Teitel megfogalmazásában az átmeneti, reparatív igazságosság elsimítja a korrektív törekvések és a rendszerváltás egyéb céljai közötti látszólagos ellentétet.³² Azonban ezzel a megközelítéssel nem mindenki ért egyet. A példának okáért Posner és Vermeule egyik cikkükben kifejtik, hogy semmi különleges nincs a tranzíciókban, ezért nem kellene őket önálló (önigazoló) témaként vizsgálni.³³ Szerintük a rendszerváltás idején is tiszteletben kellene tartani az alapvető liberális normákat, legalábbis a liberális demokrácia intézményrendszerének kialakulásához szükséges – és azzal összeegyeztethető – mértékben.

22 Hayek, F.: *The Road to Serfdom*, Univ. of Chicago Press, 1991, 59 o.

23 Preuss, Ulrich K., in *A Forum on Restitution: Essays on the Efficiency and Justice of Returning Property to Its Former Owners*, *East European Constitutional Review*, 2/1993, 39 o.

24 idem

25 Elster, John: *A framework for the study of transitional justice*, elérhető a világhálón az URL: <http://www.media.uio.no/forskning/prosjekter/1945/english/artikler/framework1.shtml> címen

26 Teitel, idem, 11-27 o.

27 idem

28 „Amit igaznak vélnek az a korábbi igazságtalanság függvénye és folyománya”, jegyzi meg Teitel, idem, 6 o.

29 Pechota, Vratislav: *Privatization and Foreign Investment in Czechoslovakia: The Legal Dimension*, 24 *Vand. J. Transatl. L.* 305, 308 (1991)

30 Mathijs, Erik: *Process and politics of agrarian reform in Hungary* in Swinnen, Johann F.M. (ed.): *Political Economy of Agrarian Reform in Central and Eastern Europe*, Ashgate, 1997, 237 o.

31 Verdery, Kathrine: *Katherine: The vanishing hectare: property and value in postsocialist Transilvania*, Cornell Univ. Press, 2003

32 Teitel, idem, 119, o.

33 Posner, Eric A., Vermeule Adrian: *Transitional Justice as Ordinary Justice*, *Harvard Law Rev.*, January 2004, p. 762-765 (The article was also available in form of a Working Paper at the University of Chicago's website, *Public Law and Legal Theory Working Paper No. 40*, March 2003 at URL:

<http://www.law.uchicago.edu/academics/publiclaw/resources/40.eapav.transitional.both.pdf>)

A fenti dilemmák az alkotmánybíráskodás során is tetten érhetők. Az átmeneti időszak alkotmánybíróságainak – restitúciós összefüggésben is – állást kellett foglalniuk az egymással ütközni látszó igazság és törvényesség kérdésével. A Magyar Alkotmánybíróság korán kialakította exkluzív jogkörét az Alkotmány értelmezésére, és úgy határozta meg önmagát, mint az átalakulás motorját, küldetését az Alkotmány (és a jogrend) racionális elemzés általi tökéletesítésében látva.³⁴ A Bíróság az Alkotmányt „tisztatlannak”, politikai machinációk által „fertőzöttnek” érzekelte, ezért bevezetett egy igencsak ködös elméletet a „láthatatlan alkotmányról”, amely a „profán” szöveg helyébe léphetett.³⁵ Kreatív buzgóságában azonban nem merült ki ebben, első évtizedében a Bíróság még előállt néhány hasonló elmélettel, közöttük az állam köteletségeinek úgymond a nováció mintájára történő megújításával, amely nem érdektelen jelen vizsgálódás szemszögéből így, a későbbiekben, részleteiben is bemutatásra kerül. Érdekes módon, a Bíróság – legalábbis Sólyom László egykori Főbírája szerint – inkább normális fejlődésnek látta saját tevékenységét, semmint az átmenet kihívásaira adott válasznak.³⁶ A jogállamiság kontinuitásának gondolata – a Bíróság maga „jogállami forradalomnak” nevezte a rendszerváltást – vezetett arra, hogy a Bíróság többre tartotta a jogbiztonságot a részleges és szubjektív igazságosságnál.³⁷ Következésképpen a Bíróság megakadályozhatta az elévülési határidők retroaktív módosítását, valamint megtagadhatta az egykori tulajdonosoktól a múlt rendszerek által elvont tulajdonaik visszaigénylésének jogát.³⁸

A magyar megközelítés a néhai Csehszlovák és a majdani csehországi átmeneti igazságosság-értelmezés tökéletes ellentétje volt. A cseh Alkotmánybíróság szerint éppen a jogállamiság eszméje (saját szavaikkal: „a törvény által vezé-

relt állam”) igazolja a visszaható igazságosságot.³⁹ A magyar kollegáiktól eltérően a cseh bírák úgy vélekedtek, hogy amennyiben az alkotmány szerepe eljárási garanciákban merül ki, úgy bármiféle politikai tartalommal feltölthető. A Bíróság nem volt hajlandó jogállamnak tekinteni a kommunista rendszert, és fenntartotta, hogy a retroaktív büntetés mellőzése (ez az érv mutatis mutandis érvényes a tulajdonvisszaszolgáltatásra is) az elkövetők jogbiztonságát részesíteni előnyben az állampolgárok (áldozatok) jogbiztonságával szemben.⁴⁰ Ám az Alkotmány értéksemleges értelmezésének elutasítása restitúciós szempontból negatív kifejeletkekre is vezetett. Ilyen értelemben jó példa a néhai Beneš dekrétumok esete, amely a második világháború alkonyán a szudéta németek valamint a magyarok tulajdonának tömeges elvonását valósították meg. Az alkotmánybírói döntés, amely a későbbiekben részletesebb elemzésre kerül, többre tartotta az úgynevezett demokratikus legitimitást a formális jog legitimitásánál, és megvédte a háború utáni (Beneš) kormányzást, a háború előtti és utáni kormányok közötti értékkontinuitással érvelve.⁴¹ Ennek ellenére, elemzők szerint a cseh Alkotmánybíróság tevékenysége alapvető változásokat okozott nem csak az alkotmányos rendben, hanem a hazai legalizmus kultuszában, valamint a törvénybírói értelmezésében és alkalmazásában is. A restitúcióval kapcsolatos döntések sora által, – amelyek a későbbiekben kerülnek elemzésre – a Bíróság megerősítette az igazságosság tisztesség-, és egyenlő bánásmódként való értelmezését, egyes esetekben előnyben részesítvén ezeket a formális joggal szemben.⁴²

A szlovák, és bizonyos fokig a román alkotmánybírók az átmenethez való viszonyulás egy harmadik formáját képviselik. Általában konzervatív és alkalmazkodó – a román Bíróság esetében (legalábbis a '90-es években) az autori-

34 Procházka, Radoslav: Mission Accomplished. On Founding Constitutional Adjudication in Central Europe, CEU Press, 2002, 222, 230-231 o.

35 A régió többi posztkommunista országával ellentétben, Magyarország a mai napig nem fogadott el új alkotmányt, hanem a régi, 1949-es kommunista alkotmány alaposan átszerkesztett formáját állandósította.

36 Procházka, idem, 118 o., Sólyom Lászlót idézve

37 Magyar Köztársaság Alkotmánybírósága, AB 11/1992

38 Procházka, idem, 119 o.

39 idem, 118 o.

40 lásd „A kommunizmus törvénytelenége” döntést, Procházka (idem, 145-147 o.) tolmácsolásában és magyarázataival

41 Cseh Köztársaság Alkotmánybírósága, US 14/94, Procházka (idem, 236 o.) tolmácsolásában és magyarázataival

42 Priban, Jiri: Judicial Power vs. Democratic Representation: The Culture of Constitutionalism and Human Rights in the Czech Legal System, in: Sadurski (ed.): Constitutional Justice East and West, Kluwer Law International, 2003, p. 393

tás hiányát is felróják⁴³ – magatartást tanúsítva e két intézmény nem járult jelentős mértékben hozzá restitúciós döntéseivel a hazai jogrend fejlesztéséhez. Szlovákiában az első előzetes normakontroll kérelmet restitúciós ügyben csak 1998-ban nyújtották be, és a Bíróság – elemzők szerint – egyszerűen „bután” viselkedett, amikor azon kapta magát, hogy a törvényhozó exkluzív kompetenciájáról beszél annak tekintetében, hogy mikor és milyen formában fogad el restitúcióval kapcsolatos törvényeket.⁴⁴ A Bíróság kelletlen magatartását illusztrálja az az 1994-es döntés, amelyben elutasította egy kérelem meghallgatását, mondván nem tartozik jogkörébe az egyes tulajdon ellen elkövetett igazságtalanságok orvoslása.⁴⁵ Mély gyökereket eresztve a pozitivistá hagyományban, a szlovák (és a román) alkotmánybíróság igencsak vonakodott egy aktivista szemléletet megfogalmazni, megelégedvén kizárólag a feltett kérdések megválaszolásával, csakis a törvényekben foglalt szabályokat és elveket alkalmazva.⁴⁶ Ami a román Bíróságot illeti, a kezdeti alkalmazkodó magatartás fokozatosan változott az elmúlt évtizedben, bár ez részben politikai megfontolásoknak is tulajdonítható, mivel szakírók szerint döntései – legalábbis alkalmanként – politikailag motiváltak.⁴⁷ E hangulatváltást érzékelteti az a 2005-ös döntés, amelyben a Bíróság odáig merészkedett, hogy a jogállamiság összefüggéseiben beszéljen a restitúcióról, azzal érvelve, hogy a tulajdonjogokat körülölelő homály káros hatással van a jogállamiságra, ezért a történelmi igazságtalanságot nem lehet a jobbiztonság nevében legitimálni.⁴⁸

A legtöbb tranzitológus számára a tranzíciós dilemmát – a formális legalitás és az igazság

követelményei között feszülő, fennebb részletezett ellentétet – a retroaktív igazságszolgáltatás képviseli: indítható-e eljárás a kommunista rendszerben elkövetett politikai indíttatású bűncselekményei ellen? Megtisztítható-e (lusztrálható-e) a közélet, visszaszolgáltatható-e az elvont tulajdon?⁴⁹ Teitel már idézett gondolata egy eléggé meggyőző választ ad ezekre a kérdésekre: a jog szerepe éppen a legalitás és a radikális reform áthidalása. Még ha egyes intézkedések „sértének is a konvencionális jogállamiságot...egy liberálisabb állam felépítésének célja...indokolja bevezetésüket”⁵⁰ Ma, több mint tizenöt évvel a közép-kelet-európai dramatikus rendszerváltások után, felmerül a kétely, hogy a veszély, amelyről Hayek beszélt, valósággá válhatott. A reformtól a legalitás felé vezető hídról lepotyoghatott néhány résztvevő. A retroaktivitás kérdése, noha alapvető, mindössze egyetlen kockája a mozaiknak. A restitúciós folyamatokat elemezve számos apró, ám fájdalmas részlet kerül elő, melyek nehezen tekinthetőek „a liberálisabb” következmény részeinek.

c.) A tulajdon (újra)elosztása

Michael Heller⁵¹ szerint, a szocialista tulajdont a tulajdonos személye szerint négy fő kategóriára, rétegre oszthatjuk. A legfelső szinten található az állam és a közvagyon, elméletileg a nép, helyesebben a munkásosztály tulajdona. Egy szinttel lennebb helyezkednek el a szocialista szövetkezetek, valamint az egyéb, a termelésben nem résztvevő szervezetek. Majdnem a hierarchia aljára sorolhatók a háztartások (személyes tulajdon), míg legalulra kerülne a magántulajdon.⁵² A hierarchiában elfoglalt pozíciónak természetesen jogi és gyakor-

43 Weber, Renate: The Romanian Constitutional Court: In Search of its Own Identity, in: Sadurski, idem 283-308 o.

44 Szlovák Köztársaság Alkotmánybírósága, US 23/98, Procházka (idem, 174 o.) tolmácsolásában és magyarázataival. Konkrétan azokat a törvényes előírásokat vizsgálták, amelyek gyakorlatilag meghatározatlan ideig elhalasztották a „nemzeti kulturális helyszíneken” lévő ingatlanok visszaszolgáltatását. (Megjegyzendő, hogy a cseh Alkotmánybíróság, a fenniek szöges ellentétéként, érvénytelenítette az azonos előírásokat.)

45 Cseh Köztársaság Alkotmánybírósága, US 23/94, Procházka (idem, p. 175) tolmácsolásában és magyarázataival

46 Procházka, idem, 259 o.

47 Weber, idem, 284 o.

48 Románia Alkotmánybírósága, 375 sz Határozat, 2005 július 6

49 Varga, Csaba: Transition to the rule of law, Eötvös Lóránd Univ. and the Institute for Legal Studies of the Hungarian Academy of Sciences, 1995, 119-156 o.; Pøibád, Jiøí: Dissidents of Law, Ashgate Dartmouth, 2002, 88-120 o., Czarnota Adam and Hofmański Piotr: Can we do Justice to the Past?, Kaniowski Andrzej: Lustration and Decommunisation: Ethical and Theoretical Debates, Šiklová Jiøina: Lustration, or the Czech Way of Screening, all three in: Krygier and Czarnota (szerk.) idem; Preuss, idem; Elster, idem; Offe and Bønker argue, in: A Forum on Restitution, idem.

50 Teitel, idem, 187-188 o.

51 Heller, Michael: The Tragedy of Anticommons: Property in Transition from Marx to Markets, Harvard L. Rev, 111 628 o.

52 Verdery, idem, 49-50 o.

lati következményei voltak. Az egyik elsődleges következmény a gyengülő védettség volt, e szerint az állami tulajdon élvezte a legszélesebb körű védelmet, míg a magántulajdon a legszűkebbet.⁵³ Egy másik igen fontos következményt a különböző tulajdon kategóriák közötti elmosódott határvonalak jelentették. Ez leginkább a túlméretezett államnak tudható be, ami így a bürokrácia melegágyává válhatott, az egyre bonyolultabb államapparátus pedig ahhoz vezetett, hogy a tulajdonjogban foglalt egyes részjogosítványok a ranglétrán lejjebb helyezkedő entitásokra lettek átruházva.⁵⁴ Több bürokrácia viszont kevesebb ellenőrzést is jelentett, így elmosódhattak az egyes tulajdontípusokat elválasztó határok, főként a hierarchia alsóbb régióiban, mivel az állami tulajdon mindvégig kiemelt státuszt élvezett.⁵⁵

Ezért, az igazságtalanul elszenvedett sérelmek orvoslása mellett, a restitúciós programok a nagyszabású lehalaszást lehetővé tevő (tulajdon) rendszer egészének megreformálását is célul tűzték.⁵⁶

A posztkommunista kormányok egyik legfőbb feladata tehát a tulajdon (újra)elosztása lett.⁵⁷ Az újraelosztást mindvégig az előbb említett ket-tős cél: kártalanítani az egyéneket az elszenvedett sérelmeikért, ugyanakkor átrendezni a tulajdonviszonyokat a tulajdon biztonsága és a hatékony piacgazdaság előfeltételei megteremtése érdekében. Magát a folyamatot, természetesen a jogállá-

miság szellemének kívánták alárendelni.⁵⁸ Ezt a szemléletmódot tükrözi az idézett magyarországi Kárpótlási törvény preambuluma, a lengyel Alkotmánybíróság által a Bug folyón túli tulajdonok sorsát rendezni kívánó törvényben felfedezett „jótékony szociális vonzat”⁵⁹ vagy az észti Legfelsőbb Bíróság álláspontja, mely szerint „a tulajdonreformot a közös, általános érdek vezérelte. A tulajdonreform a jogállamiság és piacgazdaság alapjait lerakó állam sajátos feladata.”⁶⁰ Ugyancsak bizonyos társadalmi célokat látott a restitúciós programban a Litván Alkotmánybíróság is, amely egyik határozatában úgy érvelt, hogy „a földtulajdon visszaállítása tulajdonképpen mezőgazdasági reformot jelentett...a restitúció és a földreform elválaszthatatlan folyamatok, a restitúció a földreform végrehajtásának alapvető eszköze volt.”⁶¹

A fentiekkel némileg ellentétes álláspontot fogalmaztak meg a cseh⁶² és lett⁶³ bíróságok, kijelentve, hogy a restitúciós törvények célja az igazságszolgáltatás, azaz a múlt rendszer alatt elszenvedett sérelmek orvoslása, mellőzve mindennemű társadalmi célokat. A cseh Bíróság kijelentése ugyanakkor különlegesen érdekes, mivel szakírók szerint, legalábbis elfogadásuk idején, a restitúciós programnak a fent említett társadalmi vonzatú céljai is voltak. Cepl szerint például, az új politikai elit úgy látta, a restitúció hasznos eszköze lehet a magánosítási folyamat felgyorsításá-

53 idem, 52 o.

54 idem, 57 o.

55 ibidem, 69 o.

56 ibidem, 76 o.

57 Komoly társadalmi nyomás nehezült a rendszerváltó kormányokra a tulajdonreform mielőbbi végrehajtása végett. A Temesvári Kiáltvány már 1990 márciusában arra figyelmeztetett, hogy „a totalitarianizmus gazdasági alapja a teljhatalmú állami tulajdon. Soha nem lesz politikai pluralizmus gazdasági pluralizmus nélkül.” (megtalálható a világhálón az URL: <http://www.timisoara.com/timisoara/rev/proclamation.html> címen)

58 a magyarországi Kárpótlási törvény preambuluma szerint: „Az Országgyűlés a tulajdonviszonyok rendezése, a forgalmi viszonyok és a piacgazdaság jegyében szükséges vállalkozások biztonságának megteremtése érdekében – a jogállamiság elvétől vezérelve, a társadalom igazságérzetét és teherbíróképességét egyaránt figyelembe véve – az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk orvoslása céljából a következő törvényt alkotja:”, 1991. évi XXV. törvény

59 Lengyelország Alkotmánybírósága, K 2/04, 2004. december. 5-i Határozat

60 Észtország Legfelsőbb Bírósága, 3-4-1-10-2000, 2000 december 22-i Határozat

61 Litvánia Alkotmánybírósága, 1995 Március 8-i Határozat „Az állampolgárok földhöz való jogának visszaállításáról”. Egy másik döntésben kifejtették, hogy a restitúciós törvény „egy kompromisszumos megoldás, amely a gazdasági kapcsolatokban a (Szovjet – szerz. megj.) megszállás következményeit hivatott eltörölni, a Litvániában kialakult gazdasági és társadalmi viszonyok figyelembe vételével. Emellett...kísérlet...a magántulajdonon alapuló gazdaság valamint a megszállás előtti tulajdonviszonyok visszaállítására tett kísérlet” (1995 június 20-i Határozat)

62 Cseh Köztársaság Alkotmánybírósága, I. US 38/02, 2004 március 24-i. Határozat 1 o.: „A restitúciós törvények létezésének célja a totalitáriánus rendszer alatt a természetes és jogi személyek alapvető jogait érő sérelmek legalábbis részleges orvoslása.”

63 Lettország Alkotmánybírósága, 1999 április 20-i. Határozat: „A törvény első és legfontosabb célja bármely demokratikus jogállamban...az igazság és annak biztosítása. A fenti esetben a jogalkotó elsődleges célja – a kommunista és náci rendszerek alatt elnyomott személyek jogainak méltányos és törvényes visszaállítása – változatlan maradt.”

nak, valamint a piacgazdaság létrehozásának.⁶⁴ Ennek ellenére úgy tűnik, 2004 magasságában az Alkotmánybíróságnak sikerült egy sokkal szűkebb értelmezését adnia a restitúciós törvények létjogosultságának.

Stephen Holmes úgy vélekedik, hogy a gazdasági megfontolás az eredményesség szempontjából nem túl célravezető: a kommunista adminisztráció idejében a feljegyzések minősége sok kívánnivalót hagyott maga után, a bírói testület alulméretezett és alulképzett, ugyanakkor a tulajdon visszaszolgáltatására tett ígéretek a bizonytalanságot gerjesztenek.⁶⁵ Tény, hogy a romániai restitúció körülbelül egymillió bírósági keresetet eredményezett⁶⁶, és maga a folyamat még 2005-ben sem került lezárásra. Mindennek ellenére, érvel Holmes, „még ha gazdaságilag hatástalan és erkölcsileg igazságtalan is, a restitúció jó vezérelv”⁶⁷, mert egyrészt hozzájárul az új tulajdonrendszer legitimálásához, másrészt pedig meggátolja a volt kommunista elitet abban, hogy kisajátítsa a teljes állami vagyont. A „jó vezérelvek” azonban nem feltétlenül szolgálják a jogállamiság ügyét.

Egy általánosabb hangvételű kritikát fogalmaz meg Pablo de Grieff, aki rámutat, a kártalanítást az előnyök és az alapjogok sérelme közötti kapcsolatnak kellene felfogni – egy meglehetősen szűkre szabott meghatározás, amit ő maga „puristának” titulál – mindenfajta egyéb célok hozzáadása nélkül. A kártalanítási programok egyedi célja a jogsérő cselekedetek és a juttatások közötti kapcsolat megteremtésére kell legyen.

Kétségkívül, a további (másodlagos?) célok – úgy mint földreform, a piacgazdaság előfeltételeinek megteremtése stb. – hozzáadásával a kár-

tanítás határozott osztó jelleget ölt. Kutz megjegyzi például, hogy mivel a kommunista tulajdonelvonások nagyrészt megtartották a legalitás látszatát⁶⁸, a rendszer bukása után⁶⁹ a kártalanítási programok egy disztributív megközelítést voltak kénytelenek választani.⁷⁰

Az ENSZ Emberjogi Bizottsága a Somers v. Magyarország ügyben kifejtette az objektív kompenzációs kritériumok egyenlő, diszkriminációmentes alkalmazásának szükségességét.⁷¹ Patrick Macklem ezt úgy értelmezi, a kompenzációs programokat kidolgozó kormányoknak fokozott figyelmet kell fordítaniuk az osztó igazságosság kívánalmaira.⁷² A magyar Alkotmánybíróság már néhány évvel korábban felismerte ezt, kifejtve, hogy a Kárpótlási törvényt az osztó igazságosság alapján, nem csupán az áldozatok igényeit és helyzetét, hanem a kurrens alkotmányos feladatokat is figyelembe véve kell értékelni.⁷³

d.) Az igazságosság formái

Klasszikusan a jogelmélet három fő igazságosság-felfogást ismer: formális, retributív (megtorló) és disztributív (osztó). Ezekhez egy meglehetősen új elméletet adott hozzá az elmúlt évtized jogelmélete: az átmeneti (tranzíciós) igazságosságot. A formális igazságosság a hasonló eseteket hasonlóan kezelésének követelményét fogalmazza meg. Weber úgy határozta meg, mint az igazságos eljárás formálissá tételét (szertartásosítását).⁷⁴ E megközelítésben két elv köti össze az igazságosságot a joggal: egy állandó, mely szerint egyazon csoportba tartozókra azonos szabályok kell vonatkozzanak, és egy változó, a kritérium, mely szerint a csoportot meghatározzuk.⁷⁵

64 Cegl, Vojtech: A note on the restitution of property in post-communist Czechoslovakia, 7 J. Communist Studies 367, 1991, szintén idézi: Crowder, Richard W.: Restitution in the Czech Republic: Problems and Prague-Nosis, 5 Ind. Int'l & Comp. L. Rev. 237

65 Holmes, Stephen in A Forum on Restitution: Essays on the Efficiency and Justice of Returning Property to Its Former Owners, East European Constitutional Review, 2/1993, 32 o.

66 Verdery, idem, 46 o.

67 Holmes, idem, 33 o.

68 NB, a magyar Alkotmánybíróság döntései, amelyek által az államosítási dekrétumok alkotmányellenesnek találtattak, komoly szerepet játszottak a kárpótlás megalapozásában.

69 Ami valamelyest gyengíti a reparatív igazságosság ügyét – azaz nem a jogsétronak kell felelnie cselekedeteiért.

70 Kutz, Christopher: Justice in Reparations: The Cost of Memory and the Value of Talk, in Philosophy & Public Affairs 32, no. 3, 2004, 298 o.

71 CCPR/C/57D/566/1993, 1996 július 29-i. Döntés, 9.4 paragrafus

72 Macklem, Patrick: 1 Rybná 9 Praha 1: Restitution and Memory in International Human Rights Law, in 16 Eur. J. Int'l Law 1, 2005 p. 10-11

73 Magyar Köztársaság Alkotmánybírósága, 1543/B/1991, AB 15/1993, 4 o.

74 Heller Ágnes: Beyond Justice, Basil Blackwell, 1987 1 o.

75 Hart, H.L.A.: A jog fogalma, Osiris, Budapest, 1995 184-195 o.

Mindkét elv bírálható, mivel egyrészt azok, akik egy bizonyos szempontból hasonlítanak egymáshoz, az összes többiből különbözhetnek, másrészt pedig vitatható a csoportokat megkülönböztető kritériumok releváns volta, azaz a csoportokat létrehozó megkülönböztetés nem feltétlenül vezet igazságos eredményre.⁷⁶

A megtorló, retributív igazságosság a szabályszegést követő büntető reakció. Bizonyos értelemben formális és osztó tulajdonságok kombinációja, amennyiben megköveteli, hogy mindenki „azt kapja amit megérdemel” (a törvényszegés következtében), azaz minden normasértővel szemben ugyanazt a szabályt ugyanúgy kell alkalmazni (ugyanannak a normának a megsértése esetén)⁷⁷. Szakírók ugyanakkor megjegyzik, hogy a retributív igazságosság szorosan kapcsolódik a reparatív (korrektív) igazságossághoz, a különbség abban található, hogy míg az előbbi a büntetéssel, az utóbbi a kártalanítással foglalkozik.⁷⁸

Az osztó igazságosság kísérletet tesz a javak és terhek társadalmi szintű megosztásának indoklására. Eredetileg a hangsúly a tulajdon elosztásán volt, ám a jóléti állam megjelenése óta ez a jövedelemre tevődött⁷⁹. Alapvetően az ideális elosztásra való törekvést jelent, amit különböző elméletekkel – érdem, hasznosság, szükség vagy jogosultság – indokolnak.⁸⁰ Gyakorta az elosztás igazságosságát nem a fenti kritériumok, hanem olyan alapvető (liberális) értékek mentén értékelik, mint a szabadság vagy az egyenlőség. Rawls igazságosság-elmélete a kettő szintézisére tett kísérlet⁸¹. Heller szerint a kezdeti egyenlőség érvei („egyenlő mennyiségű manna”) a különböző életformák között indokolhatják az újraelosztást. Ám amikor az egyes életformákon

belüli újraelosztásról van szó, nem lehet általános igazságosság-mintát felállítani, az egyes közösségek tagjain múlik, hogy megszabják saját osztó igazságosság-elméletüket.⁸²

A negyedik, meglehetősen különleges igazságosság-felfogás az átmeneti igazságosság. Teitel szerint, a sarkalatos politikai változások idején a jog egy „pragmatikus mérlegelést látszik megvalósítani az ideális igazságosság és a politikai realizmus között, ami egy szimbólikus jogállamiságban testesül meg, mely képes véghezvinni a liberalizáló változást”⁸³. John Elster szűkszavúan „a múlt rendszer törvényszegőinek és áldozatainak a politikai tranzíció utáni kezeléséről” beszél⁸⁴. Ebben a kontextusban, vélekednek a fogalom szakértői, a tisztességes és igazságosság fogalma a korábbi igazságtalanság függvénye: az átmeneti igazságosság egyszerre visszaállító és átalakító törekvésekkel jellemezhető.⁸⁵ Azonban Posner és Vermeule a fennebb említett cikkükben fenntartják, hogy „a jogi és politikai átmenetek csupán egy folyamat részei, amelynek a rendszerváltás csupán egy végpontja.”⁸⁶ Szerintük nincs alapvető különbség a rendszer-, és a „rendszeren belüli” váltások között, a lényeges különbség mindössze a folyamat léptékében található. Olvasatukban az átmeneti igazságosság liberális és demokratikus elkötelezettségekkel megegyező politikai és gazdasági átmenetet takar.⁸⁷ Vitába szállva ezzel a felfogással, Wojciech Sadurski kijelenti, hogy azon nézet, amely „normalizálni” próbálja a tranzíciós igazságosságot, eltorzítja az „alapvetően különböző, sui generis problémákat, amelyekkel az alkotmánybíráskodásnak a posztkommunista társadalmakban meg kellett birkóznia, szembesülve a közvetlen múlt örökségével...”⁸⁸

76 Szigeti P., Takács P.: A jogállamiság jogelmélete, Napvilág, Budapest, 1998, 269 o.

77 idem, 236 o.

78 Vidmar, Neil, in Sanders and Hamilton (eds.): Handbook of Justice Research in Law, Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2001, 31-65 o.; Coleman, J.L.: Risks and Wrongs, Cambridge Univ. Press, 1992 p. 348-354, Sanders & Hamilton tolmácsolásában, idem, 6 o.

79 Heller, idem, 180 o.

80 Szigeti, Takács, idem, 260 o.

81 idem, 261 o.

82 Heller, idem, 205 o.

83 Teitel, idem, 213 o.

84 Elster, idem

85 Teitel, idem, 224 o.

86 Posner and Vermeule, idem, 763 o.

87 ibidem, 764-768 o.

88 Sadurski, Wojciech: „Decommunisation”, „Lustration”, and Constitutional Continuity: Dilemmas of Transitional Justice in Central Europe, European University Institute, Florence, Working Paper Law No. 3003/15, 1-2 o., elérhető a világhálón az URL: <http://cadmus.iue.it/dspace/retrieve/1758/law03-15.pdf> címen

e.) A jóvátétel módozatai

A jóvátétel a gyakorlatban négy fő formát öltött: restitúció, illetve természetbeni (ez alatt az eredeti ingatlan helyett felajánlott hasonló méretű és tulajdonságú ingatlant értem), pénzügyi valamint jeggyel, bizonylattel történő kárpótlás. Ezek közül az első kettőt vélem a reparatív igazságosságához legközelebb állónak, míg a kárpótlási jegy a leginkább disztributív jellegű,⁸⁹ hiszen végső soron az áldozatoknak nem adatik vissza az, ami tőlük igazságtalanul lett elvonva, hanem mindössze (olykor kiemelt) lehetőséget kapnak az állami tulajdon újraelosztásában való részvételre. A gyakorlatban nem találhatók „tisztá”, azaz a fentiek közül csakis az egyiket preferáló megoldások. Rendszerint egyikük jelentette a szabályt, ám objektív kényszerből (is) fakadóan, a többi jóvátételi forma is jelen volt, legalábbis kivétel formájában.

e.1.) A Balti államok: katonai megszállás. A Balti államok önálló kategóriaként kezelhetők a posztkommunista restitúció szempontjából, mivel, a többi esettől eltérően, a magántulajdon felszámolására a Szovjet megszállás idején került sor. Az 1939-es Ribbentrop-Molotov paktum kettéosztotta Közép-Kelet-Európát a náci Németország és a Szovjetunió között. Így, miatt Hitler lerohanta Lengyelországot, a Szovjet csapatok bevonultak a három Balti országba, és 1940 augusztusában Észtország, Lettország és Litvánia a Szovjetunió részévé váltak. A Szovjet

uralom ugyan rövid időre megszakadt a világháború idején, ám annak végétével folytatódott, és az 1949-es kollektivizálás és tömeges deportálások idején újra megszilárdult.⁹⁰ A lett törvényhozó például egy 1996-os kiáltványban hangsúlyozta, hogy „a megszállás egész ideje alatt a Szovjetunió tervszerű népiertást valósított meg a lett nemzet ellen...A megszálló hatalom ártatlan embereket végzett ki, ismételten szervezett tömeges deportálásokat, kegyetlen büntetéseket szabott ki...törvénytelenül és kártalanítás nélkül sajátított ki tulajdont.”⁹¹

Az észtt jóvátétel⁹² a restitúció és a kárpótlás formáját öltötte. A törvénytelen tulajdonelvonás a politikai megtorlás során (kivégzések, bebörtönzések, száműzetés és deportálás) elkobzott javakra is vonatkozott.⁹³ Ami a földtulajdont illeti, az alapelv az eredeti határok visszaállítása volt⁹⁴, míg a részvények, kötvények stb. esetében a kárpótlást tekintették a járható útnak. Ez utóbbi a magánosítás során felhasználható jegyek formáját öltötte.⁹⁵

Lettország egy olyan programot hozott létre, amely a tulajdonjogok „megújítását” irányozta elő.⁹⁶ Ahol erre nem volt lehetőség, ott, akárcsak Észtország esetében, kárpótlási jegyek kibocsátására került sor.⁹⁷ Esetükben azonban, bizonyos kedvezményezett kategóriák – közöttük a politikai megtorlások áldozatai – készpénzre válthatták kárpótlási jegyeiket. A többiek mindössze a magánosítás keretében tudták hasznosítani őket.⁹⁸

89 Megjegyzendő azonban, hogy a természetbeni illetve a jeggyel vagy pénzzel történő kárpótlás közötti döntést nagyban befolyásolja az egyes jóvátételi formák (gazdasági) hatékonyságában vetett hit.

90 Mertelsmann, Olaf (ed.): *The Sovietization of the Baltic States, 1940-1956*, Kleio, Tartu Univ., 2003, 11-14 o.

91 „Kiáltvány Lettország Megszállásáról”, Saeima, 1996 augusztus 22, idézve a Lettország Alkotmánybírósága által, 04-01(99) számú ügy, 1999 április 20-i. határozat, elérhető a világhálón az URL: [http://www.satv.tiesa.gov.lv/Eng/Spriedumi/04-01\(99\).htm](http://www.satv.tiesa.gov.lv/Eng/Spriedumi/04-01(99).htm) címen

92 Principles of Ownership Reform Act, 1991, többszörösen módosítva, konszolidált változata a Hivatalos Közlöny RT I 1997, 27, 391 számában, elérhető a világhálón az URL: <http://www.legaltext.ee/en/andmebaas/ava.asp?m=022> címen

93 Illegális elvonásnak minősült minden olyan elvonás amely a jogos tulajdonos akarata ellenére és/vagy erőszakkal, illetve illegális rendelkezések vagy önkényes eljárás során került végrehajtásra. A politikai megtorlások mind bírósági, illetve bíróságon kívüli formáit törvénytelennek ítélték. Idem, 6. cikkely.

94 Land Reform Act, 1997, 6. cikkely, többszörösen módosítva, konszolidált változata a Hivatalos Közlöny RT I 2001, 52, 304, számában

95 Principles of Ownership Reform Act, 1991, 13. és 17. cikkelyek (a jogosultak az ingatlanok esetében is választhattak a restitúció és a kárpótlás között 6(2) cikkely).

Entitled persons were given the possibility to opt between in kind return or compensation (para. 6 (2)).

96 Law “On the Land Reform in the Republic of Latvia Rural Regions”, 1990; Law “On Land Privatization in Rural Regions”, 1992, 1(2) cikkely

97 Law “On the Rights to Receive Compensation”, 12. cikkely

98 Law “On Land Privatization in Rural Regions”, 1994 évi módosítások. Akárcsak Észtországban, a jogosultak itt is választhattak a restitúció és a kárpótlás között. Lásd még: Lettország Alkotmánybírósága, 2002 -17 – 0103 számú ügy, 2003 január 10-i. határozat, elérhető a világhálón az URL: [http://www.satv.tiesa.gov.lv/Eng/spriedumi/17-0103\(02\).htm](http://www.satv.tiesa.gov.lv/Eng/spriedumi/17-0103(02).htm), címen, illetve No. 04-01(99) ügy, 1999 április 20-i. határozat, supra

Litvánia esetében a jóvátétel az államosított, vagy más törvénytelen módon elvont javak restitúcióját irányozta elő.⁹⁹ Itt is a restitúció illetve a kárpótlás megoldását választották, a kárpótlás viszont földtulajdon esetében más parcellák, vagy pénzzuttatás formáját öltötte.¹⁰⁰ Amint az Alkotmánybíróság is kifejtette, a litván jóvátételei program lényegében részleges kárpótlást nyújtott, mivel a jogalkotónak figyelemmel kellett lennie azon magánszemélyek érdekeire is, akik az államosítás után váltak előzőleg elvont javak jogos tulajdonosaivá.¹⁰¹

e.2.) Lengyelország: harc a restitúcióért. Lengyelországnak jelen tanulmány megírásáig nem sikerült elfogadnia egy átfogó, az államosított javakért nyújtott jóvátételt célzó törvénycsomagot¹⁰², noha jó néhány törvényjavaslat került a parlament napirendjére. A legelső, melyet még 1990-ben elfogadott a Szenátus, a kisvállalkozások restitúcióját szorgalmazta, és egy nagy ívű program első lépésének tekintették. A restitúciót történelmi igazságtételként fogták fel, bár a fennebb említett társadalmi célok – a piacgazdaság előfeltételei, az új elit konszolidációja – is felmerültek.¹⁰³ A következő javaslat is hamarosan előterjesztésre került, ez specifikusan a kommunista rendszer által államosított gyógyszerárak visszaszolgáltatását írta volna elő, ám akárcsak az előző javaslat, ez is elbukott az alsóházban.¹⁰⁴ A későbbiekben négy különböző törvényjavaslat került jóformán egyszerre terítékre 1992-ben, különböző megoldásokat javasolva a restitúciótól kezdve a természetbeni kárpótláson át a részleges kártalanításig. A Sejm azonban minden

javaslatot elutasított, azzal érvelve, hogy egyikük sem veszi figyelembe az állam pénzügyi lehetőségeit. A következő javaslattal maga a Sejm állt elő, restitúciót hirdetve ott, ahol arra lehetőség van, illetve kárpótlást jegyek formájában, a többi esetben. A javaslat az állampolgárságot és a lakhelyet is feltételül szabta, és a megítélhető kárpótlás felső határát is előírta.¹⁰⁵ Ám még mielőtt megvitatásra és szavazásra került volna a tervezet, egy bizalmatlansági indítvány megbuktatta a kormányt. Az új választások után ez a javaslat eltűnt a süllyesztőben, viszont két beadványt újabb is sikerült leszávaznia a törvényhozásnak.

Szakírók szerint e lehetetlen lengyel helyzetért a sok kis eltérő célokat követő frakcióra osztott törvényhozás, a korlátozott pénzügyi lehetőségek valamint különböző befolyásos potentátok érdekei okolhatók. Ilyen feltételek között sem az utilitáriánus, sem az igazságosság-alapú érvek nem tudták legyőzni a esetleges negatív gazdasági következmények valamint a háború előtti társadalmi rend visszatérése által keltett félelmeket.¹⁰⁶

Az ezredforduló tájékán azonban Lengyelországban is változni kezdett a restitúcióval kapcsolatos vélekedés. Elfogadásra került egy különleges törvény, amely a Bug folyón túl hagyott jószágok sorsát hivatott rendezni.¹⁰⁷ A jóvátétel gyakorlatilag az elhagyott tulajdonok értékének az állami alapokból megvásárolt tulajdonok vételi, vagy haszonélvezeti árának ellentételezésével valósul meg.¹⁰⁸ A jogszabály eredetileg részleges kárpótlást írt elő, ám ezt a kitélt

99 Law No. I-1454 On the Procedure and Conditions of the Restoration of the Rights of Ownership to the Existing Real Property, 1991, elérhető a világhálón az URL: www.litlex.lt/Litlex/Eng/Frames/Laws/Documents/78.HTM

100 Akárcsak az előző két ország esetében, a jogosultak itt is választhattak a restitúció és kárpótlás között.

101 Litvánia Alkotmánybírósága, 1994 június 15-i. határozat az állampolgárok lakóingatlanokra vonatkozó tulajdonjogának restitúciójáról, valamint 1994 október 19-i. határozat, szintén a lakóingatlanokra vonatkozó tulajdonjog restitúciójáról, mindkét eset idézve az Európai Emberjogi Bíróság Jasiuniene v. Litvánia, esetben hozott ítéletében (41510/98 számú beadvány, 2003 március 6-i. ítélet, 22. bekezdés)

102 Dembour, Marie-Benedicte, Krzyzannowska-Mierzwska, Magda: Ten Years On: The Voluminous and Interesting Polish Case Law, E.H.R.L.R. 2004, 5, 517-543 o.

103 Komoly aggodalmat keltett az a vélekedés, hogy a történelmi igazságtétel „magasabb rendű erkölcsi indítéka” nem fog elegendő társadalmi támogatást kapni, így a pragmatikus érveket – hatékonyabb gazdaság, a magánvállalkozások ösztönzése, az új középosztály kialakítása – is bevetettek. Lásd még: Los, Maria: Property Rights, Market and Historical Justice: Legislative Discourse in Poland, 22 INT'L J. Soc. L. 39, 44 (1994).45-46 o., Youngblood, William R.: Poland's Struggle for a Restitution Policy in the 1990's, 9 Emory Int'l L. Rev. 645 (1995), 668-669 o.

104 Youngblood, idem.

105 ibidem

106 ibidem, 676-677 o.

107 Offsetting the Value of Property Abandoned Beyond the Present Borders of the Polish State Against the Price of State Property or the Fee for the Right of Perpetual Usufruct Act, 2003

108 idem, 3. szakasz

az Alkotmánybíróság érvénytelenítette.¹⁰⁹ Később, az egyházi javak visszaszolgáltatását előíró törvény nyomán, több kormánybizottság is alakult a restitúciós kérések elbírálására, és az eljárások nagy része a kérelmek jóváhagyását eredményezte.¹¹⁰ A legújabb, egyéni restitúcióval foglalkozó törvényjavaslatot 2001-ben fogadta el a Sejm, ennek sorsát azonban egy államelnöki vétő pecsételte meg, elvileg költségvetési indokokra hivatkozva.¹¹¹

e.3.) Németország: tisztességesség, igazságosság és a szociális állam. A Szövetségi Alkotmánybíróság szerint a kárpótlás nem a tulajdonhoz való jogon, hanem a tisztesség, az igazságosság, és a szociális állam elvein alapul. Következésképpen, az államnak nem kötelessége teljes kárpótlást nyújtani. A jóvátétel legfőbb elvének az egyenlő bánásmódot kiáltották ki, ám ugyanakkor az állam pénzügyi kapacitása, valamint az újraegyesítésből (rendszer váltásból) adódó egyéb kötelezettségek is szerepet játszottak a kárpótlásban.¹¹² A két német állam tulajdon problémákra vonatkozó Közös Nyilatkozata – ami a későbbiekben az újraegyesítési szerződés részévé vált – a „különböző érdekek közötti, társadalmilag elfogadható, a jogbiztonság, az egyértelműség és a tulajdonjog védelmének kívánalmait figyelembe vevő egyensúly (sozial verträglicher Ausgleich) megtalálásának szükségességéről” beszélt.¹¹³

Németország szintén a restitúció megoldását választotta.¹¹⁴ Kivételesen, a vissza nem szolgáltatható javak esetében kárpótlás volt a megoldás.¹¹⁵ A Szovjet megszállás idején elkobzott javak esetében egy olyan kártérítési rendszert dolgoztak ki, amely a néhai tulajdonosok számára lehetőséget teremtett azok kedvezményes visszavásárlására, illetve pénzbeli kárpótlás igénylésére.¹¹⁶ A Szövetségi Alkotmánybíróság több határozatban is foglalkozott a Szovjet megszállás idején elkobzott javak kérdésével. A Bíróság kifejtette, hogy a restitúció elutasítása ebben az esetben nem állt ellentétben sem az alkotmányos alapjogokkal, sem pedig az egyenlő bánásmód követelményével.¹¹⁷ Ezt az álláspontját a későbbiek folyamán is fenntartotta, úgy találván, hogy a kormánynak széles mérlegelési jogosultságnak örvendett az újraegyesítést előkészítő tárgyalások során, és nem lépte túl hatáskörét, amikor úgy döntött, hogy a megszállás idején történt elvonások visszafordíthatatlanok.¹¹⁸ Végül, a Szövetségi Közigazgatási Bíróság két döntését felidézve, az Alkotmánybíróság hangsúlyozta, hogy a Szovjet megszállás idején végbement elvonások a két német állam hatáskörén kívül esnek, ezért felülbíráhatatlanok.¹¹⁹ Szakírók szerint az Alkotmánybíróság idézett ítéletei bámulatosan pragmatikus szemléletmódról tesznek tanúbizonyságot, amely felismerte a kompromisszum szükségességét az újraegyesítés felsőbbrendű céljának megvalósítása érdekében.¹²⁰

109 Lengyel Alkotmánybíróság, K 2/04 számú ügy, 2004 December 15-i. határozat, I.5 és II.9 bekezdések, elérhető a világhálón, az URL: http://www.trybunal.gov.pl/eng/summaries/documents/K_2_04_GB.pdf címen

110 Jaskaunas, Paul: Vilnius Lost, 2003-FEB Legal Aff. 63, 65-66 o.; U.S. Department of State, Summary of Property Restitution in Central and Eastern Europe, and Cooperation in Security and Cooperation in Europe részére, 2003 szeptember 10-én, elérhető a világhálón az URL: <http://www.state.gov/p/eur/rls/or/2003/31415.htm> címen

111 U.S. Department of State, Summary of Property Restitution in Central and Eastern Europe, idem.

112 Gerechtigkeits und Sozialstaatlichkeit BVerfGE 84, 90 (121, 130, az European Commission for Democracy Through Law 277/2004, CDL-AD (2004) 009 számú Véleményében, 7. bekezdés, Sólyom László rapportőr által idézve és kommentálva, elérhető a világhálón az URL: [http://www.venice.coe.int/docs/2004/CDL\(2004\)012-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2004/CDL(2004)012-e.asp) címen

113 Gemeinsame Erklärung der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik zur Regelung offener Vermögensfragen

114 Az indoklás – akárcsak a náci elvonások esetében – az áldozatoknak az elvonás előtti status quo lehető leghűbb visszaállításához való jogosultságán alapult. Lásd még: Kutz, idem, 288 o.

115 Kárpótlást azokban az esetekben lehetett igényelni, amikor az elvont tulajdon sürgős, általános gazdasági haszonnal kecsegtető beruházások részét képezte, vagy olyan mértékben lett átalakítva, amely lehetetlenné tette visszaszolgáltatását, illetve egy jóhiszemű vevő tulajdonában volt. Kutz, idem, 289 o.

116 lásd: Európai Emberjogi Bíróság, Wittek v. Németország, idem, 26-32 bekezdés; Maltzan és Mások v. Németország, 71916/01, 71917/01, és 10260/02 számú ügyek, 2005 Március 2-i. ítélet, 38-60 bekezdés

117 1991 április 23-i. ítélet

118 1996 április 18-i. ítélet

119 2003 július 4-i. ítélet, mindhárom ítéletet idézte az Európai Emberjogi Bíróság a Maltzan és Mások v. Németország ügyben, idem, 19-34 bekezdés

120 Kommers, Donald P.: The Basic Law under strain: constitutional dilemmas and challenges, in: Anderson, Kartenthaler and Luthardt (szerk.): The domestic politics of German unification, Boulder, Colo.: L. Rienner, 1993, 145 o., a Szövetségi Alkotmánybíróság 84BVerfGE 90 számú ügyben hozott ítéletét kommentálva.

e.4.) Csehszlovákia, Magyarország és Románia. A Cseh és Szlovák jóvátételt, melynek alapköveit még a néhai szövetségi köztársaság idején lefektették, az eredeti tulajdon visszaszolgáltatásának elve határozta meg.¹²¹ Pénzbeni kártérítést azokban az esetekben nyújtottak, amikor a restitúcióra nem volt lehetőség.¹²²

A magyar Kárpótlás törvény¹²³ egy merőben különböző jóvátételt valósított meg, a kárpótlást választva szabálynak, és a restitúciót kivételnek (csupán az egyházi javak esetében volt lehetőség restitúcióra). A kárpótlás jegyek formáját öltötte, melyeket a magánosítási folyamat során lehetett felhasználni. A jegyek értékét egy meglehetősen bonyolult képlet alapján számították ki, ami a különböző javak értékét egyetlen átalány-értékké alakította.¹²⁴ A politikai megtorlás áldozatait Magyarországon külön kategóriaként kezelték, esetükben is ugyanolyan kárpótlási jegy jelentette a jóvátételt, ám választhattak összegű pénzbeni kártérítést, illetve életjáradékot is.¹²⁵ Akárcsak Németország esetében, az egyenlő bánásmód Magyarországon is a kárpótlás alapelvévé vált.¹²⁶

Romániában a restitúciót eredeti földosztással keverve képzelték el.¹²⁷ Különböző törvények foglalkoztak a különböző tulajdöntípusokkal: az épületek visszaszolgáltatását a termőföldek és

erdőket szabályzó törvényektől eltérő normák tartalmazták.¹²⁸ A kárpótlás volt a szabály azon javak esetében, amelyeket nem lehetett visszaszolgáltatni, ám míg a termőföldek esetében ez más parcellákkal történő, természetbeni kárpótlás formáját öltötte, az épületek esetében a törvény az érdekelt felekre (jelenlegi birtokos versus volt tulajdonos) bízta a megfelelő kárpótlási forma kiválasztását. Ez jelenthetett részvényeket, privatizációs jegyeket, pénzbeni juttatást, vagy akár az előbbieket kombinációját.¹²⁹

f.) Alapkérdések

f.1.) Az első megválaszolandó kérdés azt firtatja, kötelessége-e az államnak jóvátennie a kommunista tulajdonelvonások okozta károkat? Kétségkívül, az Egyetemes Emberi Jogok Nyilatkozatának 8. cikkelye kikiáltja az alkotmányos, illetve törvényes alapjogok sérelme esetén a tényleges jogorvoslathoz való jogot.¹³⁰ Hasonló kitétel szerepel a Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmányában is.¹³¹ Elemzők azonban megjegyzik, hogy a jóvátételhez való jog hatálya és tartalma homályos és tisztázatlan, és nem feltétlenül jelenti a mindennemű jogtiprás jóvátételének kötelezettségét¹³², bár a kártalanításhoz való jogot következetesen elismerik az alapvető

121 Law on extrajudicial rehabilitation, 1991 február 21, 87/1991 Coll. of Laws 3 cikkely, Law on modifying ownership relationships with respect to land and another agricultural properties, 1991 május 21, 229/1991 Coll. of Laws. (lásd még Cseh Köztársaság Alkotmánybírósága, I. US 754/01 számú ügy, 2003 november 23-i. döntés, elérhető a világhálón az URL: http://test.concourt.cz/angl_verze/doc/1-754-01.htm címen)

122 Law on extrajudicial rehabilitation, idem, 13. szakasz. A restitúció azonban csak az ingatlanok esetében jelentette a szabályt. Amennyiben az elvonás mindössze ingó javakat érintett, a jogosultak csak kárpótlást igényelhetek. A Legfelsőbb Bíróság indoklása szerint, ez azért volt lehetséges, mert a törvény célja egyes, de nem minden tulajdon-, és egyéb jogokat érintő sérelmek orvoslása volt. (Kopecký v. Szlovákia, EEB, 44912/98 számú beadvány, 2004 szeptember 8-i. ítélet, 23 bekezdés) Még az ingatlanok esetében is, ha azok az elvonás után jogosan kerültek magánszemélyek tulajdonába, a jogosultaknak mindössze kárpótlás igénylésére volt lehetőségük (Law on modifying ownership relationships with respect to land and another agricultural properties, 1991 május 21, 229/1991 Coll. of Laws, 8 cikkely).

123 idem

124 idem, 3 cikkely. A képlet egy mozgó értékskálán alapult, ami az elvont tulajdon értékével fordítottan arányos kárpótlást eredményezett.

125 1992 évi XXXII számú törvény az életüktől vagy szabadságuktól politikai okokból igazságtalanul megfosztottak kárpótlásáról

126 Democracy Through Law, 277/2004, számú Vélemény, idem

127 1991 évi 18 számú törvény, konszolidált változata megjelent az 1998 január 5-i. 1-es számú Hivatalos Közlönyben. A törvény a volt mezőgazdasági termelőszövetkezetek földjeinek újraelosztását szabályozta. Míg a volt tulajdonosok esetében ez a részleges restitúció formáját öltötte, a kollektivizáció után belépő szövetkezeti tagok esetében ez a szövetkezeti vagyonszétosztásában való részvétel jogát jelentette.

128 2001 évi 10 számú törvény, megjelent a 2001. február 14.-i, 75 számú Hivatalos Közlönyben

129 idem, 1. cikkely

130 ENSZ Közgyűlés, 217 A (III) számú, 1948. december 10.-i Határozata

131 Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmánya 2(3) cikkely, ENSZ Közgyűlés 2200A (XXI), 21 U.N. GAOR Supp. (No. 16), 52 U.N. Doc. A/6316 (1966), 999 U.N.T.S. 171

132 Orentlicher, Diane F.: Addressing Gross Human Rights Abuses: Punishment and Victim Compensation, in: Henkin and Hargrove (szerk.): Human Rights: An agenda for the next century, American Society of International Law, 1994, 449 o.

emberi jogok elleni súlyos vétségek esetén (úgy, mint kínzás, törvénytelen kivégzések stb.).¹³³

Továbbá, annak ellenére, hogy jelentős nemzetközi dokumentumok, mint az Egyetemes Emberi Jogok Nyilatkozata¹³⁴, Az Emberi Jogok Európai Egyezményének első Jegyzőkönyve¹³⁵ vagy az Európai Unió Alapjogi Chartája¹³⁶ mind tartalmazzák a tulajdonhoz való jogot, egyikük sem ismeri a restitúcióhoz való jogot.

A *Sommers v. Magyarország* ügyben, az ENSZ Emberjogi Bizottsága kijelentette, hogy a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezménye nem terjed ki a tulajdonjog védelmére, így „nem létezik a (kisajátított vagy államosított) javak visszaszolgáltatásához való jog” sem.¹³⁷ Egyébként a Bizottság azt is kifejtette, hogy mivel az Egyezmény Magyarország tekintetében 1976-ban lépett életbe, ezért ennek alapján a magyar állam nem vonható felelősségre a hatálybalépés előtt végbement eseményekért.¹³⁸ Hasonló következtetésre jutott az Európai Emberjogi Bíróság például a *Jasiuniene v. Litvánia* ügyben, *ratione temporis* illetékességének hiányára hivatkozván.¹³⁹ Ugyanakkor a Bíróság azt is kijelentette, hogy az Egyezmény nem garantálja a restitúcióhoz való jogot. Ezt az érvelést megismételték a *Rucińska* ügyben¹⁴⁰, majd kissé árnyaltabban, a *Broniowski* ítéletben is.¹⁴¹ Sem a régen elvesztett tulajdonjog újraélesztésének reménye, sem pedig egy feltételhez kötött jogcím, mely elévült a feltétel teljesítésének

elmulasztása okán, nem tekinthető „birtokoltak”, márpedig a Bíróság előtt kizárólag a birtokolt, létező jogok sérelme panaszolható föl.¹⁴²

Meglehet, a nemzetközi jog nem ismer egy olyan egyértelmű szabályt, mely előírná az elvont javak restitúciójának kötelezettségét, viszont az utódállamok félreérthetetlen kötelezése elődeik igazságtalanságainak jóvátétele.¹⁴³ Sőt, a nemzetközi jog általános elvei a kisajátítás esetében előírják az azonnali, megfelelő és hatékony kárpótlás követelményét. A *James és Mások v. Egyesült Királyság* ügyben azonban az Európai Emberjogi Bíróság rámutatott, az előbbi elvek kizárólag a külföldi tulajdonú javak elvonása esetében alkalmazandók, tehát nem mérvándók az állam és állampolgár viszonyában.¹⁴⁴

Ugyanígy, a legtöbb kortárs alkotmány az alapjogok közé sorolja a tulajdonhoz való jogot, ám csupán a kisajátítás, nem pedig a restitúció örvend alkotmányos szabályozásnak. Belföldi szinten talán még inkább bonyolultak a jóvátétellel kapcsolatos problémák, és a kárpótlási törekvéseknek a retrospektív-prospektív, illetve egyéni-kollektív dimenziók mentén felmerülő dilemmákkal is meg kell küzdeniük.¹⁴⁵ „Ha megkérdőjelezzük az államosítás és a földreform jogalapját, megkérdőjelezzük Lengyelország teljes, háború utáni jogrendjét”, siránkozott egy néhai lengyel tulajdon reformért felelős miniszter.¹⁴⁶ Hasonló félelmek bújhattak meg az egykori Csehszlovák gazdasági miniszter kije-

133 idem

134 Egyetemes Emberi Jogok Nyilatkozata, idem, 17 cikkely

135 Emberi Jogok Európai Egyezménye, 1 Jegyzőkönyv 1 cikkely, 1952. március 20

136 Európai Unió Alapjogi Chartája, 17 cikkely, 2000/C 364/01

137 CCPR/C/57D/566/1993, 1996. július 29.-i Döntés, 9.6 bekezdés

138 idem, 6.3 bekezdés. A panasz az 1950-es évek során elvont javak visszaszolgáltatásának elmulasztását sérelmezte.

139 *Jasiuniene v. Litvánia*, EEB, 41510/98 számú beadvány, 2003. március 6.-i ítélet, 38 bekezdés. A Bíróság azzal érvelt, hogy a panasz az Egyezmény 1-es Jegyzőkönyvének Litvániával szembeni életbe lépése előtti eseményekre vonatkozik. Hasonló érvelés található a *Kopecký v. Szlovákia* ügyben is, EEB, 44912/98 számú beadvány, 2004. szeptember 28.-i ítélet, 35(-d) bekezdés: „Az 1-es számú Jegyzőkönyv első cikkelyét nem lehet úgy értelmezni, hogy egy olyan általános kötelezettséget szabna meg a Szerződő Államok részére, mely szerint vissza kellene szolgáltatniuk a Szerződés érvénybe lépése előtt tulajdonukba került javakat.”

140 *Rucińska v. Lengyelország*, EEB, 33752/96 számú beadvány, 2000. január 27.-i döntés

141 *Broniowski v. Lengyelország*, EEB, 31443/96 számú beadvány, 2004. június 22.-i ítélet, 182 bekezdés: az 1 Jegyzőkönyv 1 cikkelye „nem garantál minden esetben teljes jóvátételt.”

142 *Jasiuniene v. Litvánia*, idem, 40 bekezdés

143 Meron, Theodor: *Human Rights and Humanitarian Norms as Customary Law*, Clarendon Press, 1991, 171 o. Igaz viszont, hogy az utódállamoknak az áldozatokkal szembeni kártalanítási kötelezettségét előíró passzusokat – orosz követelésre – eltávolították az ENSZ Emberjogi Bizottságának égisze alatt készülő „Alaptételek és irányelvek a nemzetközi emberi jogok és humanitárius törvények megszegésének áldozatainak jogorvoslathoz és kártalanításhoz való jogához.” A Harmadik Konzultatív Ülés Anyaga, Genf, 2004. szeptember 29-október 1, 3 o., elérhető a világhálón az URL: www.ishr.ch/About%20UN/Reports%20and%20Analysis/CHRWG/Remedy/Remedy-3rdConsultation.pdf címen

144 *James és Mások v. Egyesült Királyság*, EEB, 3/1984/75/119 számú beadvány, 1986. január 22.-i ítélet, 58-65 bekezdés.

145 Teitel, idem, 119 o.

146 Youngblood William R, idem, 652 o.

lentése mögött is, aki szerint „nem szabad a társadalmat kitegyük annak a veszélynek, hogy egyesek, jogainak érvényesítése közben, mások számára igazságtalanságot okozzanak.”¹⁴⁷

Érdekes módon, egy merőben más megközelítés jellemezte a magyarországi kárpótlási rendszert. Az Alkotmánybíróság egyik korai döntésében alkotmányellenesnek talált egy sor törvényt és rendeletet, amelyek bizonyos épületek és gyógyszerárak államosítását írták elő. A Bíróság úgy vélte, a szóban forgó normák meghatározott csoportok tulajdonának elvonását célozták, később pedig a magántulajdon felszámolását követték, e két cél pedig ellentmond a közhasznúság követelményének.¹⁴⁸ Elképesztő módon, annak ellenére, hogy ez által kétségtelesen alapjogok sérültek, a Bíróság ebből nem vezette le sem a kártalanításhoz való jogot, sem annak kötelezettségét. A bírák úgy találták, hogy nincs alkotmányos előfeltétele az elvont tulajdonok restitúciójának vagy kompenzációjának. A kárpótlás csakis a magyar állam szuverén elhatározásán múlik, így a tisztesség elvére épül.¹⁴⁹ Ami az államosítási rendeleteket illeti, a Csehszlovák törvényhozó még a magyar Alkotmánybíróságnál is radikálisabbnak bizonyult, midőn egyszerűen érvénytelennek nyilvánította az összes bírósági határozatot, ítéletet és elkobzást, mégpedig kihirdetésük pillanatától kezdve (ex tunc). Így a volt tulajdonosok jogait megszakítás nélkül fennállónak tekinthették.¹⁵⁰

A tulajdonelvonások tekintetében azonban az elvonás különböző fajtáinak két nagy csoportját kell megkülönböztetni. Egyrészt a „közönséges” államosításokat és elkobzásokat, mint a tulajdonreform részét, kiegészítő büntetést (főként, de nem kizárólag, politikai perek esetében), vagy a távollét (disszidens vagyoneklobzás a paradigma) illetve az állampolgárságtól való megfosztás

és kitoloncolás következményét. Másrészt, bizonyos esetekben a tulajdonelvonás, a második világháború utáni békeszerződésekkel újra átszabott államhatárok mentén lefolytatott lakosságcsere következménye volt.

f.1.1) Lakosságcsere következtében elvont tulajdon. Ezekben az esetekben, az érintett országok kétoldali egyezményekben fektették le, az áttelepültek által hátrahagyott – főként ingatlan – vagyon sorsát.¹⁵¹ Érdekes módon ezen egyezmények megkötését, legtöbbször a békefolyamat részeként, meglehetősen sietség jellemezte, így a legfontosabb kérdéseket – főként a kártalanítással kapcsolatosakat – további, a későbbiekben tető alá hozandó megállapodásokra bízták.¹⁵² Ennek eredményeképp, az eredeti egyezmény kikötései könnyen megváltozhattak a későbbi elszámolások során.

Az 1946-os magyar-csehszlovák egyezmény például előírta, hogy a Csehszlovákiából áttelepülők elveszítik hátrahagyott ingalanjaikat, ennek fejében viszont a csehszlovák állam 50ha felső határig kártérítés megfizetésére köteles. E fizetési kötelezettség gyakorlatba ültetésének kérdéseit a felek viszont egy későbbi megállapodásra bízták. A megállapodás viszont csak 1964-ben született meg, ekkorra viszont mindkét országban megváltoztak a tulajdonviszonyok. Ebből kifolyólag, a jegyzőkönyv már csak a személyes vagyonnak tekinthető ingatlanokért fizetendő kárpótlásra tért ki, hiszen a magántulajdon, mint olyan, addigra megszűnt létezni. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a személyes vagyon fogalmát a hatályos csehszlovák előírások szerint határozták meg, ezért csupán a családi házakra és az azokhoz tartozó 2ha-t meg nem haladó földterületekre terjedt ki. A jegyzőkönyvbe foglaltak alapján Csehszlovákia a magyar állam felé egy kerek összegű kártérítés¹⁵³ megfizetését vállalta,

147 Hayashi Tadayuki: Politics of the Agricultural Transformation in Czechoslovakia: 1990-1991, 30 o., elérhető a világhálón az URL: <http://src-home.slav.hokudai.ac.jp/kaken/ieda2001/pdf/hayashi.pdf> címen

148 Magyar Köztársaság Alkotmánybírósága, AB 27/1991, 91/E/1990.

149 AB21/1990,1057/G/1990

150 Law on Judicial Rehabilitation, 1990. április 23, 119/1990 Coll.

151 Az 1944-45-ös Szovjet-Lengyel egyezmények (ún. Köztársasági Egyezmények) 520000 ukrán, orosz, fehérorsz és litván nemzetiségű személy szovjet területre való áttelepülését, valamint 1,5 millió lengyel Lengyelországba való átköltöztetését rögzítették. Az 1946-os Magyar-Csehszlovák egyezmény 73000 szlovák és 68000 magyar nemzetiségű lakos cseréjét jelentette. (Romsics Ignác: Az újraosztott köztes-európa, Európai utas, 2000/1, elérhető a világhálón az URL: <http://www.hhrf.org/europaiutas/20001/3.htm> címen)

152 A Köztársasági Egyezmények esetében az elszámolást 1952-ben fejezték be (Broniowski v. Lengyelország, EEB, idem, 41 bekezdés), míg a Magyar-Csehszlovák egyezmény esetében egy 1964-es jegyzőkönyv rendelkezett a függőben maradt kártalanításokról. (A magyar Külügyminisztérium és Pénzügyminisztérium 8004/1991 számú közös közleménye)

153 20 millió Cseh Korona értékben

mely által a magyar állampolgárok ellene irányuló összes ingatlan-eredetű követelését kiegyenlítettnek tekinthette. Végül, a magyar állam vállalta az érintett állampolgárok felé a kártérítések megfizetését. A jegyzőkönyv végrehajtására kiadott kormány-, és miniszteri rendeletek¹⁵⁴ azonban kizárták a kárpótlás hatálya alól a mezőgazdasági rendeltetésű ingatlanokat, így az átlagos kárpótlás még a jegyzőkönyvben megállapított 2ha-os felső határt sem érte el.¹⁵⁵

Lengyelország esetében, a Köztársasági Egyezmények, előírták a lengyel állam teljeskörű kártalanítási kötelezettségét. A minden szomszédos szovjet tagállammal, azonos feltételekkel megkötött egyezmények szerint, az áttelepülők családonként 2 tonna ingóságot, lábasjóságait, szárnyaikat valamint a szakmájuk gyakorlásához szükséges eszközöket vihették magukkal. Ugyanakkor – az ingatlanokon kívül – jelentős számú vagyontárgyat: 1000 zloty illetve rubel feletti készpénzt, valamint aranyat és aranytárgyakat, műtárgyakat, ékszereket, bútorokat, gépjárműveket és hasonlókat.¹⁵⁶ Az egyezmények szerint, a hátrahagyott javak értéke a biztosítási értékelés alapján került meghatározásra. Amennyiben ilyen értékelés nem állt rendelkezésre, a szerződő felek maguk kellett megbecsüljék a vagyontárgyak értékét. Magának a kártérítésnek a megfizetését Lengyelország az elvesztett vagyon értékének az állami kincstár tulajdonában lévő ingatlanok vételi árának, illetve haszonélvezeti jogának ellentételezésével valósította meg. A sors furcsa fintoraként, a Szovjetunióból áttelepülők a Lengyelországból (az ún. „visszaszerzett területekről”, melyeket egyfajta kompenzációként kapot meg Lengyelország, kárpótlandó a Szovjetunió javára elvesztett keleti területeket) Németországba átköltözők hátrahagyott ingatlanjait szerezhették meg. Noha a Szovjetunióból áttelepülők elsőbbséget élveztek a hátrahagyott német ingatlanok

megvásárlásában, az ellentételezés megvalósulása tovább váratott magára. Mivel a kérdést a rendszerváltásig nem sikerült lezárni, ezután viszont megnőtt a kereslet a föld iránt, az 1997-es Földtörvény az ellentételezési jogot mindössze az egyes állami földterületek magánosítására szervezett árveréseken való részvétel során lehetett megvalósítani, ezekben viszont a jogosultak már nem élveztek elővételi jogot.

A Földtörvény idevágó rendelkezéseit vizsgálva, az Alkotmánybíróság úgy találta, az ellentételezéshez való jog nem vezethető vissza a Köztársasági Egyezményekre, mivel azokat nem publikálták a Hivatalos Közlönyben, így az Alkotmány értelmében nem tekinthetők jogforrásnak. Következésképpen, az ellentételezéshez való jog jogalapját a Földtörvényben vélték felfedezni, kimondva, hogy e jog különleges, „független tulajdonjognak” tekintendő, amely több mint ígéret de kevesebb, mint tulajdonjog, ennek ellenére élvezzi az Európai Emberjogi Egyezmény 1 Jegyzőkönyvének 1 cikkelye által nyújtott védelmét. Ezáltal, érvelt a Bíróság, a jogállamiság elve (valamint az állampolgárokban az államba és annak törvényeibe vetett bizalma biztosításának szükségessége) megköveteli, hogy alkalom teremtsék az ellentételezési jog élvezőinek annak használatára, így az államkincstár bizonyos földjeinek az ellentételezési programból való kivonása nehezíti e jog jövőbeni megvalósítását, tényleges kisajátítást valósítva meg.¹⁵⁷

A fenti esetekben mind a magyar¹⁵⁸, mind pedig a lengyel Alkotmánybíróság¹⁵⁹ felismerte az államnak az áttelepítettekkel szemben fennálló kártalanítási kötelezettségét. Ugyanakkor, a magyar Bíróság úgy vélte, az államnak széles mérlegelési jogkörnek örvendő dönthet e kötelezettség megvalósításának mikéntjéről. Így, az állam eltekintve a sérelem eredeti jogi természetét, a kárpótlás keretén belül is eleget tehet a sértettek-

154 17/1964-es Kormányrendelet, 9/1964-es Miniszteri rendelet

155 A Magyar-Csehszlovák lakosságcsere egyezmény történetét felelevenítő bekezdés nagy mértékben támaszkodik a Magyar Köztársaság Alkotmánybíróságának AB 45/2003, 960/B/1995 határozatára.

156 A Szovjet-Lengyel Köztársasági Egyezmények történetét felelevenítő bekezdés nagy mértékben támaszkodik az Európai Emberjogi Bíróság Broniowski v. Lengyelország, idem, ügyben hozott ítéletére.

157 Lengyel Alkotmánybíróság, K 33/02 ügy, 2002. december 19.-i ítélet

158 Magyar Köztársaság Alkotmánybírósága, AB 45/2003, 960/B/1995 ügy, az államnak, azon túlmenően, hogy a Csehszlovákiában hátrahagyott mezőgazdasági rendeltetésű ingatlanokért fizetendő kárpótlás megtagadására semmilyen alkotmányos indoka nem volt, kötelessége lett volna az említett kárpótlás megfizetésére.

159 Lengyel Alkotmánybíróság, K2/04 ügy, 2004. december 15.-i ítélet: „Ezek az egyezmények a hatóságok számára a megfelelő belföldi intézkedések elfogadásának kötelezettségét teremtették meg...az ígéretek beváltása tehát...megkövetelte a megfelelő törvényhozói és végrehajtói lépések megtételét”

kel szembeni kötelezettségének.¹⁶⁰ A lengyel Alkotmánybíróság is hasonló következtetéshez érkezett, amikor kijelentette: „nem vizsgálhatja felül a tulajdonjog elvesztését kárpótlására a jogalkotó által választott megoldás alkalmasságát...mivel ez a törvényhozás felségterülete.”¹⁶¹

A magyar Bíróság azt is kifejtette, hogy a kárpótlás lehetősége csak azokban az esetekben áll fent, amelyekben a magyar állam nemzetközi szerződésben lemondott a magyar állampolgárok külföldön maradt tulajdonaiért való kártalanítási igényéről. Ezt az álláspontot azzal magyarázta, hogy a magyar állampolgárok tulajdonában más államok által okozott károkért a magyar államot semmilyen kártalanítási kötelezettség nem terheli, főként, hogy a külföldön lévő javak nem képezik a magyar állam vagyonának részét.¹⁶²

A lakosságcserek során elszenvedett tulajdonsérelmek esetében Észtország külön utakon járt, mivel a tulajdonreformról szóló törvény úgy rendelkezett, hogy azon személyek javait érintő kérdéseket, akik a Németországgal kötött egyezmények alapján hagyták el az országot, egy újabb nemzetközi szerződéssel kell megoldani.¹⁶³ A lengyel és a magyar esettől eltérően, az észtnémet lakosságcsere még a második világháború kitörése előtt zajlott le. Az 1939-ben megkötött egyezmény szerint az észtországi német nemzetiségű állampolgárok Németországba való áttelepedése után, a hátrahagyott javak sorsáról a tallinni német konzulátus fog – felszámolás útján – gondoskodni. Észtország Szovjet megszállása után hasonló egyezmény született a Harmadik Birodalom és a Szovjetunió között, ám ekkor kerek összegű kifizetések által tervezték kölcsönösen és véglegesen rendezni a követeléseket.¹⁶⁴ A tulajdonreformról szóló törvény idézett kitételeinek alkotmányosságát az egyenlő bánásmódhoz való jog nevében kérdőjelezték meg a kérelmezők, azzal érvelvén, hogy a törvény elfogadása után eltelt tíz év során nem született meg a tervezett nemzetközi

egyezmény. A Legfelsőbb Bíróság úgy találta, az egyezmény megkötésének elmulasztása, valamint a jövőbeni megkötés valószínűségének teljes hiánya ellenkezik az Alkotmányban foglalt, a jogállamot jellemző jogbiztonság és előreláthatóság elvével. Mind a volt tulajdonosok restitúcióhoz való jogát, mind pedig az ingatlanok jelenlegi birtokosainak esélyét arra, hogy a magánosítási folyamat során megszerezhessék ezen ingatlanok tulajdonjogát, meghatározhatatlan ideig felfüggesztette az egyezmény megkötésének hiánya, bizonytalanságot és félreérthető helyzeteket teremtve. Ezen érvekre való tekintettel, a Bíróság felszólította a törvényhozást, hogy a tulajdonreformról szóló törvény megfelelő cikkelyét hozza összhangba jogbiztonság elvével.

f.1.2) Államosítás, elkobzás, egyéb elvonások következtében elvesztett tulajdon. Az elvonások ezen halmaza két nagyobb részre osztható: formálisan törvényes (földreform, bűnügyi szankciók), illetve törvénytelen elvonásokra. A továbbiakban e két kategória kerül elemzésre.

Kutz a már említett cikkében kifejti, hogy „a kisajátítás önmagában nem feltétlenül jelent bűnt, mint az emberölés vagy a politikai elnyomás, nem ugorhat természetétől fogva a kártalanítási sorrend első helyére.”¹⁶⁵ Posner és Vermeule írása pedig azt bizonygatja, a tulajdon sorsa bizonyos fokig mindig kérdéses a nemzeti jogban, hiszen az állam bármikor kedvére szabályozhatja a tulajdonviszonyokat.¹⁶⁶ (Ezügyben érdemes felidézni Blackmun Bírá kijelentését: „a tulajdon idővel képlékennyé válik”¹⁶⁷) Igaz viszont, teszi hozzá a szerzőpáros, hogy a tulajdonviszonyok megbolygatását a társadalom csak akkor tolerálja, ha sürgős társadalmi szükséglet elégíti ki, és ennek során nem sodorja komolyabb veszélybe a gazdaságot.¹⁶⁸ Az effajta érvelés természetesen elsősorban egy működő piactársadalomban érvényes. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az előbbieknél már idézett magy Alkotmánybírósági döntés, mely alkotmányellenesnek

160 Magyar Köztársaság Alkotmánybírósága, AB 37/1996, 837/E/1995

161 Lengyel Alkotmánybíróság, K2/04 ügy, idem

162 Magyar Köztársaság Alkotmánybírósága, 1043/B/1992, 1994. január 4-i határozat

163 Law on the Fundamentals of Ownership Reform, idem

164 Észtország Legfelsőbb Bírósága, 3-4-5-02 számú ügy, 2002. október 28.-i határozat, 19-20 bekezdés

165 Kutz, idem, 285 o.

166 Posner, and Vermeule, idem, 68 o.

167 Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága, Loretto v. Teleprompter Manhattan CATV Corp., 458 U.S. 419 (1982), eredetiben: „property is fluid in time”.

168 Posner, and Vermeule, idem

talált néhány államosítási rendeletet, éppen a társadalmi szükség hiányára hivatkozott.¹⁶⁹ A magyar Bíróság érvelése is alátámasztja Posner és Vermeule Sadurski¹⁷⁰ által megfogalmazott kritikáját: a kommunista tulajdonelvonások nem egy sürgős társadalmi szükséglet kielégítését tűzték ki célul, ugyanakkor nagymértékben aláásták (gyökeresen átalakítva) a létező piacot, tehát alapvetően eltértek a „hétköznapi” kisajátításoktól, ebből kifolyólag a múlt rendszer örökségével szembenező posztkommunista kormányok feladata is lényegesen más (nehezebb).

Amennyiben a jogot társadalmi kísérletnek tekintjük – tulajdonképpen a kommunista átmenetet is egy társadalmi kísérlet volt – a jogszerűen elvont tulajdon restitúciója illetve kárpótlása nagyon nehezen igazolható, kivéve, ha az előző rendszer erkölcsi alapjait nem kérdőjelezzük meg. Egy formálisan jogszerű elvonás erkölcsi alapon csak egy nozicki szempontból kérdőjelezhető meg, érvel Kutz, az eredendő birtokos és az azt követő tulajdonosok erkölcsi érdemére hivatkozva, amely igazolná a status quo-t és korlátozná az állam szabályozási lehetőségeit.¹⁷¹ Ám ha elfogadjunk egy ilyen nézőpontot, kérdés, melyik status quo lenne méltó normatív védelemre? Nincs különösebb okunk azt feltételzni, hogy a közép-kelet-európai kommunizmus előtti tulajdonviszonyok erkölcsileg kikezdetlenek.¹⁷² Így az érdemen alapuló érvelés elégtelennek bizonyulhat a restitúció megalapozottságának bizonyítására.¹⁷³ Ugyanakkor a gyakorlatban a kommunista elvonások jogszerűsége is megkérdőjelezhető. Sok esetben az államosítás és az elkobzások sem feleltek meg minden tekintetben az akkor hatályos jogszabályoknak.

Míg a látszólag jogszerű kisajátításokat meglehetősen nehéz támadni, sokkal könnyebben meg-

kérdőjelezhetők a törvénytelen (de facto) elvonások. Egy jó példa a magyar Alkotmánybíróság imént idézett gyakorlata, mely alkotmányellenesnek mondott ki bizonyos államosítási rendeleteket. A nemzetközi szerződésekben lefektetett kötelezettségek teljesítésének elmulasztása szintén jó példa erre a helyzetre. A fennebb elemzett lakosságcsere-egyezmények és jogi utóéletük illusztrálják a kérdést. Egy harmadik utat a romániai Államtanács 1950 évi 52 számú rendelete példáz. A rendelet, mely nagy számú lakóingatlan államosításának jogi alapját képezte, a fennálló alkotmányos garanciákat semmibe véve, az ingatlanok kártalanítás nélküli tulajdonba vételét írta elő.¹⁷⁴ Végül egy negyedik megoldást a litván Alkotmánybíróság talált, kijelentve, hogy „az államosítást és más jogtalan tulajdonelvonásokat” a megszálló hatalom hajtotta végre, így, még ha a posztkommunista államot nem is terheli felelősség a megszálló erők cselekedeteiért, szükséges bizonyos lépéseket megtenni a megsértett jogok visszaállítása érdekében.¹⁷⁵

A Velencei Bizottság az albániai a tulajdonhoz való jog elimerését, restitúcióját és kárpótlását célzó törvénytervezet véleményezése sora rámutatott, hogy a „megvalósítható megoldás” az eredeti, államosítás előtti tulajdonjogok elismerése helyett, a tulajdonok visszaszerzésére kárpótlási törvények által megállapított jogosultság lenne.¹⁷⁶ Érdemes itt rámutatni arra, hogy a román Alkotmánybíróság pont az ellenkező megoldást preferálta. Egyik sarkalatos ítéletében a Bíróság kifejtette, azokban az esetekben, amikor az állam jogalap nélkül vont el tulajdonokat, az egyéni törvényes jogok sohasem enyhészték el. Következésképp, az államnak nem jogosan birtokolja ezeket a javakat, így az ők sorsát nem szabályozhatja ugyanaz a törvény, mely az állam

169 Magyar Köztársaság Alkotmánybírósága, AB 27/1991, 91/E/1990

170 Sadurski, idem, supra

171 Kutz, idem, 286-287 o.

172 Avineri szerint a kommunista elvonások sok esetben a „kisajátítók kisajátítását” jelentette: a tömeges tulajdonelvonások első hulláma a második világháború alatt és az azt megelőző években a zsidó vagyont célozta. Az ő olvasatában éppen ezért megkérdőjelezhető a pre-kommunista tulajdonviszonyok legitimitása. Avineri, Shlomo in: A Forum on Restitution: Essays on the Efficiency and Justice of Returning Property to Its Former Owners, East European Constitutional Review, 2/1993, 35-36 o.

173 Kutz, idem, 287 o.

174 Az 1948-as Alkotmány 10 cikkelye előírta, hogy kisajátítást csak közérdekből, törvényes előírásoknak megfelelően és bíróság által megállapított, méltányos kárpótlás megfizetése ellenében lehet végrehajtani. Hasonló előírást tartalmazott a Ptk. 481 cikkelye is.

175 Litvánia Alkotmánybírósága, 1994. május 27.-i határozat. A Bíróság szerint a Szovjet hatóságok által államosított javakat az állam „gyakorlatilag ellenőrzése alatt tartotta”. Elérhető a vilghálón, az URL: http://www.lrkt.lt/doc_links/main.htm címen.

176 European Commission for Democracy Through Law., 277/2004 számú Vélemény, idem, 9 bekezdés

tulajdonában jogosan vont javak helyzetét igazgatja. Ellenkező esetben vagy a kérdéses törvény örvendene visszamenőleges hatálynak, vagy egy újfajta, az Alkotmány számára ismeretlen elvonási forma jönne létre.¹⁷⁷ Érdekesség, hogy némileg hasonló körülmények között, a Brit Korona ausztráliai legelőhasználati engedményeinek visszamenőleges jóváhagyását soha nem kifogásolták. A nemzeti benszülött jogcím törvény („national native title act”) tartalmazta ezt a lehetőséget, azokra az ellentmondásos engedményekre való tekintettel, amelyek esetében az „ellentmondás” egy konkurrens benszülött jogcím létezéséből eredt.¹⁷⁸ Ebből kifolyólag aztán a tagállamok valamint a nagy befektetők összes fennálló érdekeiket sikerrel érvényesíthették, annak ellenére, hogy ez tényleges, utólagos és kártalanítás nélküli kisajátítást jelentett.¹⁷⁹

Különleges helyzetben voltak azok, akik jöszágaik elvesztését, bűnügyi ítéletek járuléka-ként, a rendszernek való ellenállásuknak köszönhatték. Számos esetben, a politikai elnyomás áldozatainak rehabilitációját törvényileg szabályozták, nem mellesleg az elkobzott javakért nyújtandó kártérítés esélyét is megteremtve.¹⁸⁰

Következtetésként tehát elmondható, hogy a fent kifejtett érvek alapján nem állapítható meg az utódállamok elődeik által okozott tulajdonjogi sérelmek orvoslására vonatkozó kötelezettsége. Sem a nemzetközi jog, sem pedig a jog általános alapelvei nem ismernek ilyen kötelezettséget. Ennél fogva, amennyiben a volt tulajdonosoknak nincs vitathatatlan joguk a kártalanításhoz, ugyanakkor az állam részéről sem áll fent ilyen vonatkozású kötelezettség, feltevődik a kérdés, milyen elvek mentén igazolható egy kártalanítási program?

Ugyanakkor az is megállapítható, hogy bizonyos esetekben, amikor az elvonások jogtalan volta bizonyítható, komoly érvek hozhatók fel az egykori tulajdonjog „túlélése” mellett, még akkor

is, ha az állam fenntartja magának a jogot a kártalanítás mértékének és formájának meghatározására. Itt azonban azt is le kell szögezni, hogy a jogszabályilag megígért kártalanítás kifizetésének elmulasztása esetén a kártalanításhoz való jogot az állam mulasztásából – ahogy a magyar Alkotmánybíróság fogalmazott: „alkotmányos mulasztásából”¹⁸¹ – eredőnek kell tekinteni, semmint az állami méltányosságból fakadónak.

A méltányosságból nyújtott kárpótlás legnagyobb gyengéje abban áll, hogy a méltányosság nem egyenlő az igazságossággal. A hivatali nagylelkűség sem a jogosultság létezését, sem pedig az állam, a jogosult iránti, bármiféle kötelezettségét nem feltételezi. A kárpótlásnak ez a formája, az államfői kegyelemhez hasonlóan, sokkal inkább a méltányosság gyakorlójáról, semmint annak haszonélvezőjéről szól. Ez jelenti a magyar kárpótlási rendszer egyik legvitathatóbb pontját is: a Kárpótlás törvény preambuluma a jogállamiság elveiről és a társadalom igazságérzetéről beszél, azonban az egész rendszer az állam méltányosságának függvénye lesz.¹⁸² Az Alkotmánybíróság aktív szerepet játszott ebben a fordulatban, és ez visszavezethető a rendszerváltásról kialakított meglehetősen eredeti szemléletére is: a jogállami forradalom alapvetően bizonyos fokú kontinuitást feltételezett az elmúlt és a jelenegi rendszer között. Azonban, mint hamarosan kiderült, ezt a szemléletmódot nehéz összeegyeztetni a restitúciós követelésekkel. A Bíróság kifejtette: a tulajdonviszonyok rendezése alkotmányos feladat, mivel az Alkotmány preambulumban célul tűzi ki a szociális piacgazdaság megvalósítását. Ugyanakkor a tulajdonviszonyok rendezése egy összetett folyamat, amely megköveteli, hogy a múlt lezárása, csakúgy mint a tulajdon újraelosztása, az Alkotmánnyal összhangban történjen mind az egykori, mind a jelenlegi, mind pedig a jövőbeli tulajdonosok szempontjából.¹⁸³

177 Románia Alkotmánybírósága, 1995. július 19.-I, 73 számú döntés, megjelent a Hivatalos Közlöny 1995. augusztus 8.-i, 177 számában

178 Brennan, Sean: Native title in the High Court of Australia a decade after Mabo, elérhető a világhálón az URL: <http://www.gtcentre.unsw.edu.au/Public-Law-Review-native-title-as-published.doc+Native+Title+%22rule+of+law%22&hl=hu&start=3> címen

179 Bartlett, in Havemann (szerk.): Indigenous Peoples' Rights, Oxford Univ. Press, 1999, 419 o.

180 Például: Csehszlovákiában: The Extra-Judicial Rehabilitations Act No. 87/1991, Németországban: Law on rehabilitation 1990, Decree on registering property claims, 1990, Lettországban: Law on the determination of the status of politically repressed persons suffered during the communist and nazi regimes

181 AB 16/1993, 1378/E/1990; AB 37/1996, 837/E/1995; AB 45/2003, 960/B/1995.

182 v.ö.: 1991 évi XXV törvény, idem, preambuluma és AB/21/1990, idem, alkotmánybírósági határozat

183 AB 28/1991, 1160/A/1991, I rész, 2.2 bekezdés

A fentiek alapján nem lehetett a volt tulajdonosok jogairól beszélni, még azokban az esetekben sem, amikor az elvonásoknak kifejezetten jogellenes karaktere volt, ugyanis a Kárpótlás törvény egyetlen, közös jogalapot határozott meg az összes, múlt rendszerben elszenvedett tulajdon sérelem orvoslása számára. E különös megoldást a Bíróság a nováció intézményével magyarázta. Értelmezésükben ez azt jelentette, hogy az állam, a polgári jogból ismert nováció mintájára megújíthatta korábbi kötelezettségeit, egy új jogalapon, új formában és új feltételekkel téve eleget azoknak.¹⁸⁴ Ennél fogva, a kárpótlási program mellőzhette a követelések eredeti jogalapját, ugyanakkor figyelembe vehette a fennálló jogi és gazdasági körülményeket.¹⁸⁵ Az Alkotmánybíróság megengedhetőnek találta a nováció mintájára történő megújítást, mivel – a fentiek során már idézett – véleménye szerint, a kommunista elvonások a magántulajdon módszeres felszámolását követték.¹⁸⁶ Úgy tűnik, a Bíróság elfelejtette, mit mondott kissé korábban, bizonyos „politikailag motivált” elvonásokról, amikor a disszidens vagyonok elkobzásával példálózott.¹⁸⁷ Esetükben legalábbis, a vagyonkobzásnak inkább retributív, megtorló jellege volt, semmint „a magántulajdon módszeres felszámolására” irányult volna.

Az igazságosságot állami jóindulatra változtató szemlélettel markánsan ellentétes meglátás jellemzi a román Alkotmánybíróságot, amely a polgárjogi normák és intézmények restitúciós összefüggésben való használatáról kijelentette: elképzelhetetlen ezen normák érvényessége egy olyan területen, amely minden kétséget kizáró-

an a közjog szférájába tartozik.” Következésképp, „az állam semmiképp sem tűntethető fel egyszerű adósként... a volt tulajdonosok vagy jogutódjaik pedig nem bírhatnak hitelezői státussal.”¹⁸⁸

f.2.) Az igazságosság szempontjából a második megválaszolendő alapkérdés azt firtatja, miért csak bizonyos, az előző rendszerek által okozott sérelmek érdemelnek jóvátételt? Más szavakkal: mi lehet az a döntő körülmény, ami a tulajdon sérelmek felé fordítja a jóvátételi törekvések irányát? A lehetséges érvek közül a következő hárommal érdemes részleteikben is foglalkozni: a néhai jogok létezésének elismerése és azok védelme, az elszenvedett sérelem, valamint a politikai üldöztetés.¹⁸⁹

A tulajdonhoz való jogra való hivatkozás gyakorlatilag az egykori tulajdonosok elvonások előtt fennálló jogának megsértéséből indul ki. E megközelítés természetesen nem a poszt-kommunista restitúciós törekvések találmánya, a dekolonizációs folyamat¹⁹⁰ során a bennszülött, óslakos követelések gyakran a földhöz fűződő különleges kapcsolatukra hivatkoztak, amit az „európai” tulajdonjoghoz hasonlatosnak írtak le. E „jogok” létezését egyes esetekben a gyarmatosítás kori szerződések kitételeivel bizonyították¹⁹¹, más esetekben pedig maga a bírói gyakorlat keltette őket életre.¹⁹²

Új-Zélandban a maori követelések alapját az 1840-es waitangi szerződés jelentette, amely által a Brit Korona megszerezte a szigetek feletti szuverenitást, ugyanakkor cserében szavatolta a maorik teljes, kizárólagos és háborítatlan jogát a földek, birtokok, erdők, halászerületek és egyéb

184 A nováció intézményét a magyar polgári jogelmélet szerint azt jelenti, hogy a szerződő felek megegyezése alapján módosíthatják szerződésük valamely lényeges elemét oly módon, hogy az az eredeti szerződés megszűnését, és egy új szerződés létrejöttét eredményezi. (Hagyományosan a szerződésben rögzített kötelezettségek jogalapjának megváltoztatását jelentette.) A legnagyobb probléma a Bíróság nováció-analógiájával az, hogy egyrészt a múlt rendszer idején lezajlott tulajdon elvonások – és az ezeknek megfelelő kártalanítási kötelezettség – nem az érintettek megegyezése alapján történtek, másrészt pedig a polgári jog sem ismeri a kötelezettségek egyoldalú novációját.

185 AB 28/1991, 1160/A/1991, I rész, 3.2 bekezdés

186 idem, 3.3 bekezdés

187 ibidem, 2.1 bekezdés

188 1995. július 19.-i 73 számú döntés, idem

189 Teitel, idem, 132-134 o.

190 Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a bennszülött követelések, egyebek mellett abban is lényegesen eltérnek a poszt-kommunista restitúciós kontextusban megfogalmazott kérelmektől, hogy elsődlegesen egy kollektív jogosultságra hivatkoznak, szemben a közép-kelet-európai egyéni jogokon alapuló szemlélettel. Az utóbbi alól igen érdekes kivételt képez az Erdélyben egykor elterjedt és a romániai restitúciós program során végül is „felélesztett” közbirtokossági tulajdonforma.

191 Lásd pl. az 1840-ben az új-zélandi maori törzsfő és a Briti Korona között megkötött waitangi szerződést, vagy a számos észak-amerikai indián szerződést.

192 Iskolapéldája az ausztráliai bennszülött jogcím, melynek létezését először a bíróság mondta ki, ezt követően pedig törvényben is rögzítették.

javak használatához.¹⁹³ A „szerződött jogok” gondolata napjainkra vitathatatlanul a jogi diskurzus részévé vált, ugyanakkor helyzetük az új-zélandi jogrendben továbbra is vitatott. Az egyik meghatározó szemléletmód szerint, azokban az esetekben, amikor nem történik normatív utalás a szerződésre, az abból eredezett jogok érvényesíthetetlenek. Ám ilyen hivatkozás fennállása esetén, a bíróságoknak érvényesíteniük kellene a hivatkozott jogosultságokat. Az ezzel ellentétes nézőpont pedig úgy véli, amennyiben lényegesek, a szerződésben lefektetett elveket figyelembe kell venni azok kifejezett törvénybe iktatása nélkül is.¹⁹⁴ Ugyanakkor a Polgári és Politikai Jogok Egyesüségokmányának elfogadás következtében a szerződött jogok némelyikének tiszteletbentartására most már a nemzetközi jog is kötelez.

Az Egyesült Államokban sokáig úgy vélték, az indián közösségek megtartották „eredeti, természetes jogaikat, mint a föld emberemlékezet óta vitathatatlan birtokosai.”¹⁹⁵ Ehhez azonban az is hozzátartozik, hogy az „indián jogot” egyszerű birtoklásban kimerülőnek tekintették, ami természetesen sokkal kisebb súllyal bírt, mint a hűbéri jogcím.¹⁹⁶ Az indián földek kárpótlás nélküli elvonásának tilalmát már 1890-ben kimondta a Leg-

felsőbb Bíróság¹⁹⁷, ezt a doktrínát nyolcvan év távlatából két elvonási mód meghatározásával módosították. Egyrészt, a Kongresszus az indián törzsek „gyámjaként”, jóhiszeműen az elvont földek teljes értékét megfizetve „földről pénzre válthatja a tulajdont”, anélkül, hogy ezáltal kisajátítást valósítana meg. Másrészt, a Kongresszus állami kisajátítási jogát is felhasználhatja, ekkor azonban az Ötödik Módosítás kitételei szerint kell eljárnia.¹⁹⁸ Ez utóbbi módszer azonban csak az elismert jogcímmel birtokolt területek esetében használható, ahol az „elismerés” rendszerint szerződés formáját öltötte.

Ausztráliában, ahol a fenti esetekkel ellentétben semmiféle szerződés nem kötött a gyarmatosítók és a bennszülött törzsek között, a Mabo(2) ügyben a Törvényszék (High Court) volt az, aki először arra a következtetésre jutott, hogy a Brit Korona szuveranitásának kihirdetése előtt „Ausztrália bennszülött népei szövevényes és kidolgozott szabályrendszerrel rendelkeztek.”¹⁹⁹ Ez azt jelentette, hogy a szűzföld (terra nullius) mindaddig elismert elméletét elejtették, és elsősorban ismerték el egy olyan hagyományos bennszülött normarendszer létezését, amely egyfajta tulajdongjogot is magába foglalt, a közönséges szokásjog mellett.²⁰⁰ A híres Mabo(2) döntés után

193 Sharp, Andrew: Justice and the Maori: The philosophy and practice of Maori claims in New Zealand since the 1970's, Oxford Univ. Press, 1997, 133 o.

194 Sharp meglátása szerint a szerződés értelmezésére létrehozott különleges, törvényszéknek nevezett testület sokkal inkább az elvekre, semmint a tételes jogosultságokra helyezte a hangsúlyt, nem a status quo konzerválására törekedett, hanem a jövőbe tekintő politika alapjait kívánta létrehozni. Az elvek fontosságát hangsúlyozó álláspontot a jogállamiság lényegét (az igazságos végeredménnyel szemben) az eljárások tisztességében látó felfogással lehet rokonítani. Következésképp, a maorik eredeti birtokosságára épülő érvelések inkább csak elterelik a figyelmet a szerződések tiszteletben tartásának és az okozott károk megtérítésének kívánalmáról, mint sem megoldják a fennálló problémát. (Sharp, idem, 166, 169, 177 o.)

195 Marshall Főbírá, Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága, Worcester v. Georgia, 31 U.S. 515 (1832)

196 Az Oneida Indian Nation of N.Y. State v. Oneida Conty (414 U.S. 661 (1974)) ügyben a Bíróság kifejtette, hogy míg az indián törzsek birtoklási joga elismert ugyan, a gyarmatosítás során az általuk elfoglalt területek hűbéri jogcíme is a gyarmatosító uralkodót (és a későbbiek folyamán az egyes államokat, majd az Egyesült Államokat) illette meg. A kezdetekben úgy vélték, hogy az indiánok olyan területeket birtokolnak, amelyekre az Egyesült Államoknak, akaratuktól függetlenül, jogcíme van, és amelyeket birtokba is vesz majd, amikor az indiánok birtoklási joga megszűnik. (Cherokee Nation v. Georgia, 30 U.S. 1 (1831)) Később azonban az indiánok földhöz való jogát már ugyanolyan „szentnek” találták mint a fehérek jogcímét. (United States v. Santa Fe Pacific R. Co. (314 U.S. 339, 345 (1941)) Sőt, Douglas Bírá egyik ellenvéleményében úgy találta, hogy a földek folyamatos birtoklásának ténye egy „indián jogcím” megszületéséhez vezetett, ami noha nem élvezi az Ötödik Módosítás védelmét, magába foglalja a felhasználói célú halászathoz, vadászathoz és fakitermeléshez való jogot. (Montgomery v. U.S. (414 U.S. 935 (1973))

197 Cherokee Nation v. Southern Kansas R. Co., 135 U.S. 641 (1890)

198 Three Tribes of Fort Berthold Reservation v. United States, 182 Ct.Cl. 543, 390 F.2d 686 (1968)

199 Eddie Mabo and Others v. The State of Queensland 175 CLR 1, 1992

200 A Mabo(2) döntés előtt a bennszülött követeléseket a terra nullius és a birtoklás elve alapján utasították el. Dióhéjban, e két elv szerint Ausztrália a brittek érkezése előtt lakatlan terület volt, azaz semmilyen felismerhető jogrend nem létezett a telepések előtt. Másrészt – részben ebből is következően – minden terület a Koronára szállt, és ezáltal birtokosi kapcsolatok születtek a kedvezményezettek és a Korona között. Ezt a szemléletmódot szép számú bírósági döntés is tükrözi, mint például: Attorney General v. Brown (1847) 1 Legge 312, Cooper v. Stuart (1889) 14 AC 286 (Privy Council), Milirrpum v. Nabalco Pty Ltd. and the Commonwealth (1971) 17 FLR 141. Lásd még: Moore, Anthony in Johnston, Hinton and Rigney (szerk.), Indigenous Australians and the law, Cavending Publishing, 1997, p. 133-135

a szövetségi kormány elfogadta a bennszülött jogcímről, mint a bennszülöttek hagyomány és szokásjog által is tiszteletben tartott jogaikról és érdekeikről szóló törvényt. Ennek ellenére nem világos, mit is jelent a gyakorlatban a bennszülöttek hagyományos jogainak elismerése. A Szövetségi Bíróság a Ward ügyben arra a következtetésre jutott, hogy a területek egyszerű birtoklásából nem lehet következtetni a kérdéses földekkel kapcsolatban létező jogok és érdekek természetére.²⁰¹

Közép-kelet-európai kontextusban azonban nehezen képzelhető el egy hasonló, jogokra való hivatkozáson alapuló restitúciós program. A kommunista tulajdonelvonások esetében sokkal kisebb mértékű formális illegalitásról beszélhetünk, mint a maori vagy az indián tulajdon felszámolásakor. A fent már leírt helyzetek kivételével az államosítási és kollektivizációs programok legalábbis formálisan törvényesek voltak, ezért helytállóan tűnik Teitel megállapítása, mely szerint „a múltban elszendvedett tulajdon sérelmeiből levezetett jogosultságok utólagos jellegűek, és egyszerre igazolják önmagukat valamint a megvalósítandó tulajdon elosztást.”²⁰² Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a tulajdonhoz való jog sem nem az egyetlen, sem nem a legfőbb posztkommunista alkotmányok által is elismert alapjog.

Továbbra is megválaszolatlan tehát a kérdés: miért kártalanítják módszeresen a tulajdon sérelmeket, míg más, például a szólásszabadságot érintő múltbeli megszorítások jóvátétel nélkül maradnak? Ezzel az ellenvetéssel szemben két érvet is föl lehet hozni a restitúció védelmében. Egyrészt, a tulajdonjog tárgya – leglábbis a kártalanítási programok által érintettek – fizikailag létezik (létezett), így azok visszaadhatók, vagy kárpótolhatók, míg a szólásszabadság csak potenciálisan létezik. Más szavakkal: a szólásszabadságot érintő korlátozások ugyan megakadályozták az e szabadsággal való élést, ugyanakkor a totalitárius rendszer eltűnése automatikusan a

szabad szót el lehetetlenítő korlátok eltűnését is jelentette. Ugyanakkor azonban a politikai rendszerváltás nem jelentette (jelenthette) automatikusan az elvont javak újra-birtokbavételét. Másrészt, a már többször is idézett magyar Alkotmánybírósági döntés, amely a kárpótlás és a sürgős társadalmi szükséglet hiánya okán alkotmányellenesnek mondott ki egyes államosítási rendeleteket, mivel azok a magántulajdon felszámolására tettek kísérletet, szintén nyomós érv a tulajdon sérelmek orvoslására. Figyelembe véve viszont azt a tényt, hogy a Bíróság határozatában bizonyos formai kívánalmak megszegésére utalt, megjegyzendő, hogy azok hiányában igen nehéz lenne egy jog alapú érveléssel igazolni a restitúciós megoldásokat.

Az elszendvedett sérelem elve, legalábbis posztkommunista összefüggésekben szintén nem nyújthat megfelelő támpontokat a tulajdon sérelmek orvoslásának indoklásához. Ez leginkább annak tudható be, hogy egyszerűen túl terjedelmes. Ahogy Elster is megjegyezte, „lényegében mindenki szenvedett a kommunizmus alatt”.²⁰³ Egyeseket bebörtönöztek, másokat megfigyelés alatt tartottak, esetleg indexre kerültek az alkotásai, megtagadták az országból való távozás lehetőségét, ismét mások „mindössze” karrierlehetőségektől lettek megfosztva és így tovább. Pogány István megjegyzi, hogy a zsidók egyes ágazatokban való alkalmazásának megtagadása legalábbis ugyanolyan súlyos gazdasági következményekkel járt az érintett egyének számára, mint másoknak a javaik elkobzása.²⁰⁴ A chilei vagy argentin diktatórikus rendszer által nyom nélkül eltüntetett állampolgárok családtagjai is hasonló szenvedéseket élhettek át.²⁰⁵ A sérelem elve tehát logikusan az általános és egyenértékű jóvátétel követelményéhez vezet,²⁰⁶ következtetésre vezet: „he obvious result, to which the principle of past harm has to lead therefore, is universal and equivalent reparations.”²⁰⁷

201 Brennan, Sean: Native title in the High Court of Australia a decade after Mabo, elérhető a világhálón az URL: <http://www.gtcentre.unsw.edu.au/Public-Law-Review-native-title-as-published.doc+Native+Title+%22rule+of+law%22&hl=hu&start=3> címen

202 Teitel, idem, 133 o.

203 Elster, John: „On Doing What One Can: An Argument Against Post-Communist Restitution and Retribution”, *East European Constitutional Review*, Vol. I, no. 2/1992, 16 o.

204 Pogány, István: *Righting Wrongs in Eastern Europe*, Manchester Univ. Press, 1997, 171 o.

205 Elster: *A framework...*, idem

206 Amint azt a karizmatikus egykori cseh elnök, Václav Havel is fölvetette: „ha mindenki szenvedett, miért kellene csupán egyeseket kárpótolni?” in Wilson, Paul (ed.): *Open Letters: Selected Writings, 1965-1990*, Alfred A. Knopf, 1992

207 As the charismatic former Czech president, Václav Havel asked: „[i]f everyone suffered, why should only some be redressed?” in Wilson, Paul (ed.): *Open Letters: Selected Writings, 1965-1990*, Alfred A. Knopf, 1992, p.?

Ennél fogva a harmadik lehetséges magyarázatot, a politikai üldöztetés elvét is csatasorba kell állítani. A sokat emlegetett magyar Alkotmánybírósági határozat a múlt rendszer alatti elvonások alkotmányos értékekkel való összeegyeztethetlenségét indokolva azok diszkriminatív jellegére is utalt. A Bíróság akkor azzal érvelt, hogy a közérdek fogalma nem egyeztethető össze olyan állami tulajdonszerzésekkel, amelyek embere, társadalmi csoportok megbélyegzésén vagy diszkriminációján alapulnak.²⁰⁸

Az elvonás diszkriminatív jellege talán a Holocaust-jóvátétel esetében indokolja a legmeggyőzőbben a restitúciós megoldásokat. Franciaországban például, a száműzetésben működő Ideiglenes Tanácsadó Közgyűlés a köztársasági legalitás visszaállításáról szóló rendeletében kimondta, hogy „minden olyan jogszabály, amely bármiféle zsidó minőségen alapuló diszkriminációt teremt vagy érvényesít” semmis és érvénytelen.²⁰⁹ Ezt követően, újabb rendelet utasította a bíróságokat, hogy állapítsák meg minden olyan tulajdon tranzakció érvénytelenségét, ami az adott tulajdon annak eredeti birtokosától való elkobzása után jött létre. Mi több, az említett jogszabály addig ment, hogy megalkotott egy olyan vélelmet is, amely azt valószínűsítette, hogy azok a lehetséges áldozatok, akik megváltak tulajdonuktól kényszer hatására cselekedtek, hacsak a vásárló nem bizonyította ennek ellenkezőjét.²¹⁰ Hasonló jogszabályokat alkottak Magyarországon is a jobboldali kormányok bukása után. 1945 és 47 között figyelemre méltó számú rendelet született az ingó és ingat-

lan – főként a kis vállalkozások tulajdonát képező – javak visszaszolgáltatásáról, valamint az örökös nélküli tulajdonok sorsáról.²¹¹ A világháború utáni Csehszlovák kormány is rendelettel érvénytelenített minden olyan ügyletet, amely a Német Birodalom alatt faji vagy politikai üldöztetés alapján lett lebonyolítva.²¹² Természetesen a Holocaust-jóvátétel a posztkommunista restitúciótól elkülöníthető kontextusban zajlik: a zsidó javak elkobzására egy fajirtó program keretében került sor²¹³, és ez a tény a jóvátételnek is más súlyt kölcsönöz.

A fentiekkel szemben egy paradox ellenpéldát képez a cseh Alkotmánybíróság határozata a Beneš dekrétumok alkotmányos voltával kapcsolatban.²¹⁴ Az alkotmányos panasz az ellenséges tulajdon elkobzásáról és a nemzeti megújulási alapról szóló rendelet ellen irányult.²¹⁵ A szóbanforgó dekrétum a nemzet ellenségeit a német és magyar nemzetiségű állampolgárokban azonosította. Az ellenségesség vélelmét az érintettek megcáfolták, amennyiben bizonyítani tudták a Csehszlovákia iránti hűségüket.²¹⁶ Az Alkotmánybíróság szerint a rendelet a német és magyar kisebbségek felelősségének vélelmén alapult, ennek ellenére nem talált benne semmilyen diszkriminatív jelleget, mivel a bírák véleménye szerint a felelősség vélelme egy „igazságos büntetés”, egy „arányos válasz” a náci agresszióra, nem pedig nacionalista bosszú.²¹⁷ A Beneš dekrétumok kérdését nemzetközi szinten, az ENSZ Emberjogi Bizottsága előtt is felvetődött, egy Szlovákia ellen irányuló panasz által.²¹⁸ A kérelmező azt nehezményezte, hogy a szlovák

208 AB 27/1991, 91/E/1990, II rész, 13 bekezdés

209 1944. augusztus 9-i Rendelet, 3 szakasz: „Est expressément constatée la nullité des actes suivants: [...] Tous ceux qui établissent ou appliquent une discrimination quelconque fondée sur la qualité de juif.”

210 1945 áprilisi rendelet, 1 és 11 szakasz. Lásd még: Veraart, Wouter: ‘Reasonableness’ or strict law? The postwar restitution rights in the Netherlands and in France (1945-1952), Yad Vashem – The International Conference on Confronting History: The Historical Commissions of Inquiry, 2002, 8-10 o., elérhető a világhálón az URL: http://www1.yadvashem.org/about_yad/departments/institute/pdf/10.pdf címen

211 7590/1945, 3630/1945, 10.480/1945, 300/1946, 12.530/1946, 6400/1947, 5280/1947, számú Miniszterelenői rendeletek, 13.160/1947.számú Kormányrendelet.

212 Macklem, idem, 5, 11 o.

213 Kutz, idem, 285 o.

214 Cseh Köztársaság Alkotmánybírósága, Pl. US 14/94, 1995. március 8-i határozat. Edvard Beneš Csehszlovákia választott elnöke volt 1935-től kezdődően, alkotmányos mandátuma 1942-ben járt volna le. Azonban az 1938-as német megszállást követően lemondásra kényszerült. Száműzetésben alakított kormányt, amely 1942-ben a következő választások megtartásáig hosszabbította meg mandátumát. A háború végezetével hazatért, és egészen 1948-ig szolgált államelnökként, amikor a kommunista hatalomátvétel után másodjára is lemondott.

215 108/1945 Sb. számú rendelet

216 A hűség bizonyítékai a cseh és szlovák nemzet megkárosításától való tartózkodás (bármit is jelentsen ez), a felszabadítási harcban való tevélegyes részvétel, és a náci vagy fasiszta terror általi üldöztetés lehettek. (Pl. US 14/94, 14 o.)

217 Pl. US 14/94, 15-19 o.

218 ENSZ Emberjogi Bizottsága, Peter Drobek v. Slovakia, CCPR/C/60/D/643/1995

restitúciós program hátrányosan különbözteti meg az említett dekrétum nyomán lefolytatott 1945 évi tulajdonelvonások áldozatait, mivel esetükben nem ismeri el a jóvátételhez való jogot. A Bizottság azonban úgy találta, a restitúciós program első látásra nem diszkriminatív csak azért, mivel nem kárpótolja a kommunizmus előtti rendszerek áldozatait, ezért elutasította a beadványt.

Egy szó mint száz, az üldöztetés elve sem nyújt elegendő indokot a tulajdon jóvátétel kivételes státuszának magyarázatára. Való igaz, segít a kedvezményezettek körének kialakításában, megkülönböztetve az üldöztetetteket a többi sértettől, akik tulajdonjogain szintén csorba esett. Azonban nem csak a tulajdonosok voltak üldöztetve a totalitárius rendszerek alatt, és erkölcsi szempontból a – példának okáért – bebörtönzés formáját öltő üldöztetést nem lehet jóvátételre kevésbé alkalmasnak ítélni, mint a tulajdonelvonást.²¹⁹

Ebben az összefüggésben megemlítendő a magyar törvényhozás által létrehozott kárpótlási rendszer amely pénzügyi jóvátételt nyújtott a politikai okokból jogtalanul bebörtönözöttek számára.²²⁰ A kedvezményezettek köre az életüktől megfosztottak örökösire, illetve a testi épségük illetve egészségük maradandó, súlyos károsodását, alapvető emberi jogaik politikai, vallási vagy faji okokból való megsértése következtében szenvedő egyénekre is kiterjedt.²²¹ A jóvátétel indoklása mindhárom, az előbbiek során tárgyalt indokra hivatkozik: sérelem (az élet elvesztése, a testi épség illetve az egészség súlyos, maradandó károsodása), alapvető (emberi) jogok megsértése valamint üldöztetés.²²²

Ez a megközelítés azonban nem tesz igazságot az áldozatok között, csupán némileg tágítja a kedvezményezettek körét, és ezért mégsem kerülheti el az Elster által megfogalmazott kriti-

kát: „mivel abszurdum lenne mindenkit kártalanítani, az következik, hogy senkit sem kellene kárpótolni.”²²³ Mivel a tulajdonjog tárgyát képező dolgokat, vagy a (például börtönben töltött) időt viszonylag könnyű mennyiségileg meghatározni, szemben (például) az elvesztett lehetőségekkel, ez nem jelenti azt, hogy az előbbiek esetében jogos a kompenzáció, míg az utóbbiak esetében kevésbé volna az.

Következtetésképp megállapítható, hogy a posztkommunista tulajdon jóvátételi programok indokai nem igazolják kellőképpen a volt tulajdonosok által a másfajta sérelmeket szenvedettekkel szemben élvezett kivételes helyzetét. Ebben a vonatkozásban Offe és Bönker megjegyzik, hogy „az igazságosság fennkölt és fennen hirdetett elvei mögött mindenféle önhatalmú érdekek, privilégiumok és sértődöttségek határozták meg a restitúciós gyakorlatot... a tulajdonsérelemre való összpontosítás elsődlegesen a tulajdonreformnak tulajdonított stratégiai fontosságról, valamint a volt tulajdonosok, a kommunista rendszer többi áldozatához képest nagyobb politikai befolyásáról árulkodik.”²²⁴ A restitúció valamint a magánosítás erős hatalmi vonzatait domborítja ki Verdery is, amikor arról beszél, hogy a törvényhozó többségek igyekeztek arra (is) felhasználni az említett folyamatokat, hogy meggyengítsék politikai ellefeleiket (elválasztva őket egyes gazdasági forrásoktól), ugyanakkor saját hasznukra jövedelemtermelő eszközöket szabadítva fel.²²⁵

g.) A kecske és a káposzta

Amint az a klasszikus fejtörőben is áll, a révésznek úgy kell átjuttatnia a folyó túloldalára egy kecskét, egy farkast meg egy káposztát, hogy egymásban kárt ne tehessenek. A révész dilemmáját az okozza, hogy a három „utasból” egy-

219 Offe and Bönker szerint „erkölcsi hiba volna megengedni a jóvátételi stratégiák elferdítését az, az erkölcsi szempontból jelentéktelen tény által, hogy a tulajdon tárgyát vissza lehet adni, míg a börtönben töltött éveket nem.” In: A Forum on Restitution: Essays on the Efficiency and Justice of Returning Property to Its Former Owners, East European Constitutional Review, 2/1993, 31 o.

220 1992. évi XXXII számú törvény, az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról

221 1992. évi LII számú törvény, ez utóbbi egy, „nemzeti gondozásnak” nevezett, egységes havi juttatást állapított meg

222 Nagyjából hasonló lépések történtek Németországban (2000-ben) és Csehországban (2005-ben), a volt politikai foglyok, a börtönben töltött évek függvényében megállapított havi juttatás formájában történő kárpótlására. Részletekért lásd: a világhálón az URL: http://www.amlaw.us/arauf_19.shtml, és URL: <http://www.ujso.com/clanok.asp?vyd=20041126&cl=109302> címeteket.

223 Elster: On doing what one can, idem

224 Offe and Bönker, idem, 31 o.

225 Verdery, idem

szerre csupán kettőnek van hely a kompon. A közép-kelet-európai posztkommunista társadalmak is egy lényegében hasonló, noha részleteiben természetesen ennél sokkalta bonyolultabb problémát kellett megoldaniuk: szembenézni a múlt rendszer alatt elkövetett jogtalan cselekedetekkel, megteremteni a piacgazdaság alapfeltételeit, valamint létrehozni és megszilárdítani az új elitet. Sajnálatos módon, az esetek többségében talán a legrizikósabb megoldást preferálták, azaz mindhárom „utas” egyszerre szállt hajóra, noha a túlsúly miatt igen nagy volt az elsüllyedés veszélye. Talán „a folyó” tűnhetett csábítóan keskenynek, talán túl nagy volt a kísértés, hogy piacgazdaságot az igazságosság kontextusában hozzák szóba. Mindenképp, az ebből következő reparatív és disztributív igazságosság-elegy semmiképp sem volt egy veretes tulajdon-, vagy igazságelmélet szülője. Amit jelenleg átmeneti igazságosságnak neveznek sokkal inkább a kor politikai kényszereiből eredő, a jogelméleten kívül álló, politikai értékekkel magyarázható.²²⁶

A fenti elemzés nyomán az a következtetés vonható le, hogy hiba volt a kárpótlást az újraelosztás kérdésével összekapcsolni, mivel a két célkitűzés egyszerűen nem igazolja egymás létjogosultságát. Elméletileg tarthatatlan egy olyan restitúciós vagy kárpótlási program, amely azért tűzi ki céljául az egyenlő elosztás megvalósítását, mert ez elősegíti a piacgazdaság meghonosítását. Úgyszintén tarthatatlan a korábbi tulajdonsérelmek olyan jóvátételi programja, amely a magántulajdonnak a piacgazdaság kialakulásában játszott meghatározó szerepére épül.

Amikor jóvátételi kérdéseket strukturális reformmal kapcsolnak össze, a teljes folyamat – melynek a jóvátétel így alkotóelemévé válik – kizárólag az osztó igazságosság elve alapján indokolható. Ezért a magyar Alkotmánybíróság elkerülhetetlenül jutott arra a következtetésre, mely szerint a részleges kárpótlás az osztó igazságosság elvén alapul, mert a kárpótlás tulajdonreformot valósít meg.²²⁷

Am az osztó igazságosság egyik legfőbb problémája, hogy tényleges egyenlőségként értelmezve, következményeiben könnyen a jogállá-

miság ellen fordulhat.²²⁸ Heller Ágnesnek maradéktalanul igaza van, amikor kijelenti, hogy „az elosztási módozatok igazságos vagy igazságtalan voltát kizárólag az egyes közösségek tagjai ítélik meg”²²⁹, ugyanakkor posztkommunista kontextusban ilyen értelemben igen nehéz „közösségekről” beszélni: a gazdátlanul maradt javak esetében semmiféle közösség nem létezett, míg az etnikai vagy vallási kisebbségek, az új elit és a néhai nomenklatura egymástól eltérő, gyakran ellentétes célokat követő érdekcsoportokat képeztek, egyesek pedig szükségszerűen a jóvátétel veszteseivé váltak.

Nem állítom, hogy tévedés volt több problémára közös megoldást keresni, viszont tévedésnek tartom az egymást nem igazoló kérdések összekapcsolását, aminek következtében a közép-kelet-európai jóvátételi programok nagyrésztében olyan problematikus elemek kerültek, melyek megkérdőjelezzik a jóvátétel igazságosságát.

Először is, úgy tűnik, nincs oly meggyőző igazságosság-érv, amely általánosan alkalmazható lenne a tulajdonelvonások esetében. Valóban a mindenkori jogalkotótól függ, létrehoz-e összefüggéseket a tulajdon újraelosztás és az egykori tulajdonviszonyok között, vagy sem. Ugyanakkor bizonyos jelentős, bár nem túl számos esetben lehetséges az elvonások igazságtalan (jogtalan) voltát, illetve az állam vállalt kötelezettségének elmúlását demonstrálni. Ezekben az esetekben igazságtalannak tűnik a jóvátételhez való jogot és az állam ennek megfelelő kötelezettségét hivatali nagylelkűség függvényévé tenni.

Másodszor, a volt tulajdonosok és a társadalom többi tagja (akik kétségkívül szintén elszenvedtek ilyen vagy olyan igazságtalanságokat) közötti különbségtétel a jóvátétel vonatkozásában csakis a tulajdonreform társadalmi dimenziójával indokolható. Az elemzet normatív értékek (sérelem, alapjogok, politikai üldöztetés) amelyek alapján a kedvezményezettek köre meghatározható, nem adnak kielégítő magyarázatot a többi áldozat kizárására.

Az elszenvedett sérelem elve túl átfogó, hiszen amint fennebb is érveltem, gyakorlatilag

226 Teitel, idem, p. 147

227 AB 15/1993, 1543/B/1991: „Az alkotmánybíróság...a Kárpótlás törvényt nem önmagában, hanem a rendszerváltást összefüggésében vizsgálja.”

228 Hayek, idem, 59 o.

229 Heller, idem, 205 o.

mindenki elszenvedett valamilyen sérelmet a totalitárius rendszerek alatt. Az alapjogokon nyugvó érvelés, vagy a politikai üldöztetés elve jól működhet a benszülött (ahol bizonyos feltételekkel jogtiprásról lehet beszélni) illetve a Holocaustus-jóvátétel esetében (diszkriminatív tulajdonelvonás a fajirtó program részeként), de igen – bizonyos kivételektől eltekintve – nehezen fenntarthatók a posztkommunista kártalanítási programok esetében. Az elvonások nagy része formálisan jogszerűen zajlott, a politikai üldöztetés pedig, noha alapos indok a jóvátételre, alapvetően nem segít megkülönböztetni a tulajdon-sérelmeket a más típusú politikai üldöztetésektől (lásd bebörtönzés), hacsak a piacgazdaság problematikája nem kerül képbe. Megjegyzendő, hogy ebből a csapdából a jóvátételnek az üldöztetés más formáira való kiterjesztésével lehet kísérelni, ám ezt egyes esetekben igen későn

(lásd Németország és Csehország példája), illetve csak bizonyos, mennyiségileg jól meghatározható sérelmekre nézve tették meg.²³⁰

A fentiek ismeretében a hayeki megállapítás, mely szerint „bármely politika, amely közvetlenül az osztó igazságosság egy tényleges ideáljának megvalósítását követi, kényszerűen a jogállam elpusztításához vezet... tagadhatatlan, hogy a jogállam gazdasági egyenlőtlenséget okoz,”²³¹ egy igen komoly kritikája a posztkommunista tulajdon jóvátételi programoknak. Az egyenlőtlenség alatt Hayek a különböző egyének különböző módon való kezelését érti, mégpedig megengedve, de nem szándékosan követve az egyenlőtlen végkimenetelt. „Az, hogy különböző embereknek ugyanaz az objektív esély adatik meg, nem jelenti azt, hogy mindannyian ugyanannak a szubjektív esélynek örvendenek.”²³²

230 Ennek egyik oka valószínűleg a potenciális kedvezményezettek létszámának korlátozása volt.

231 Hayek, F.: *The Road to Serfdom*, Univ. of Chicago Press, 1991, 59 o.

232 „Mindössze annyi követelhető meg, hogy az egyenlőtlenséget ne úgy hozzák létre, hogy bizonyos embereket bizonyos módon érintsen.”, idem. Ronald Dworkin is hasonló következtetésre jut, amikor úgy érvel, hogy az egyének egyenlő erkölcsi értéke nem egyenlő bánásmódot, hanem egyenlőként való bánást jelent. (*Taking Rights Seriously*, Harvard Univ. Press, 1978, 227 o.)